

TRI SONDY DO SÚČASNEJ POLITICKEJ SITUÁCIE NA SLOVENSKU

**ROSA
LUXEMBURG
FOUNDATION**

3/4/2017

Politologická štúdia

Autori:

Mgr. **Michael AUGUSTÍN** (Ústav politických vied Slovenskej akadémie vied)

Ing. Mgr. **Peter DAUBNER** (Kancelária Národnej rady Slovenskej republiky)

Mgr. **Lukáš LIKAVČAN** (Fakulta sociálnych štúdií Masarykovy univerzity)

Tri sondy do súčasnej politickej situácie na Slovensku

POLITOLOGICKÁ ŠTÚDIA

Mgr. **Michael AUGUSTÍN** je absolventom Katedry politológie a euroázijských štúdií Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre. V súčasnosti je interným doktorandom na Ústave politických vied SAV v Bratislave. Bol na študijných pobytoch v Remeši (Francúzsko) a Prahe. Pracoval ako webeditor Pravda.sk. V minulosti autorsky prispieval na portál Nové slovo. Je zakladateľ a šéfredaktor spravodajského blogu o francúzskej politike a spoločnosti politique.FR. Pôsobí v redakcii kultúrno-spoločenského blogu POLE. Príležitostne píše politické komentáre pre denník Pravda. Vo svojej vedeckej publikačnej činnosti sa venuje teóriám demokracie, súčasným otázkam a výzvam zastupiteľskej demokracie a politickému systému Francúzska.

Ing. Mgr. **Peter DAUBNER** je politológ, filozof a ekonóm, v súčasnosti pôsobí vo funkcii štátneho radcu pre európske záležitosti v Kancelárii Národnej rady Slovenskej republiky. Špecializuje sa na neo- a postmarxistickú politickú teóriu a sociálnu filozofiu, teórie sociálnej spravodlivosti, kritickú teóriu spoločnosti, marxistickú ekonómiu kapitalizmu, teórie demokracie, teóriu systémovej masmediálnej manipulácie, zahraničnú a bezpečnostnú politiku Európskej únie a marxisticky orientované teórie medzinárodných vzťahov. Je spoluautorom kolektívnej monografie Eseje o sociálnom občianstve (Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2015). Je členom pražského združenia SOK – Sdružení pro levicovou teorii. Spolupracuje s Klubom Nového slova a s občianskym združením POLE. Príležitostne publikuje v denníku Pravda.

Mgr. **Lukáš LIKAVČAN** pôsobí ako doktorand na Katedre environmentálnych štúdií FSS MU v Brne a ako environmentálny editor online komentátorského denníka A2LARM. Magisterský titul získal na Katedre filozofie FF MU v Brne. Študoval tiež sociológiu na Boğaziçi University v Istanbule a výskumne pôsobil na Wirtschafsuniversität Wien. Zaoberá sa materialistickou, post-marxistickou a post-štrukturalistickou filozofiou, medzi jeho hlavné témy patrí filozofia a sociológia vedy, filozofia technológií, politická ekonómia a ekológia, rovnako ako tiež všeobecná politická a sociálna teória. Vo svojom dizertačnom projekte sa venuje politicko-technologickej imaginácii post-kapitalistických spoločností. Spolupracuje s kultúrnym čtrnásťdenníkom A2, HaDivadlom v Brne, portálom PoliticalCritique.org a slovenským spoločensko-kultúrnym blogom POLE. V súčasnosti tiež pripravuje antológiu prekladov diel súdobého špekulatívneho realizmu.

Úvod

V roku 2004 zavŕšilo Slovensko vstupom do Európskej únie prvú kapitolu svojich ponovembrových dejín, ktorú charakterizovali rôznorodé politické boje za charakter slovenskej demokracie – od rozpadu ČSFR cez obdobie autoritatívnej vlády Vladimíra Mečiara až po obdobie politických a ekonomických reforiem za vlád Mikuláša Dzurindu. Stabilizácia politického systému na Slovensku však následne vyústila do obdobia absencie nových politických mét. Krajina sa tak dostala do určitej rutiny, v ktorej sa odohrávala každodenná administrácia politickej agendy bez akéhokoľvek vizionárstva v otázkach ďalšieho smerovania štátu. Sociálna, ekonomická a politická tvár krajiny sa však aj napriek tomu dynamicky vyvíjala ďalej.

Keď sa pozrieme na Slovensko v širšom kontexte, môžeme konštatovať, že zmeny, ktorými prechádzajú zastupiteľské systémy v liberálnych demokraciách už niekoľko desaťročí, sa v Slovenskom spoločenskom diskurze začínajú reflektovať nie skôr, ako v druhej polovici prvej dekády 21. storočia. Tu možno pozorovať pohyb v akademickej diskusii, kde k takejto sebareflexii začína dochádzať aj v podobe publikácií, ktoré vychádzajú v tomto období: preklad knihy Johna Lukacsa *Demokracia a populizmus* vychádza v roku 2006, *Budúcnosť slobody* Fareeda Zakariu (2010) či preklady klasickej politickej filozofie, napríklad *O demokracii v Amerike* od Alexisa de Tocquevilla (2006). V slovenských politologických kruhoch započali v r. 2011 tradíciu permanentného vedeckého fóra o smerovaní demokracie Košické politologické dialógy na UPJS v Košiciach s názvom *Kam kráčaš demokracia*. Ešte pár rokov skôr, v roku 2006, sa v Trnave odohrala konferencie *Rub a líce demokracie*, z ktorej vzišiel i rovnomenný zborník.

Toto všetko svedčí o tom, že slovenská spoločnosť si v tomto období uvedomuje vlastnú skúsenosť demokracie, ktorú konfrontuje s realitou v starších demokraciách. Integrácia Slovenska do Európy mala za následok, že spoločnosť sa prestala na seba pozerať ako na obyvateľov štátu, ktorého úlohou je neustále dobiehanie Západu. Nie len, že postupne končí obdobie nekritického preberania „univerzálnych receptov Západu“, ale spoločnosť začína pociťovať, že zdieľame spoločné problémy so zvyškom Európy. Tieto problémy sa dajú rozdeliť do štyroch kategórií, ktoré spoločne vytvárajú plastický obraz krízy, ktorou liberálne demokracie už niekoľko rokov prechádzajú: ekonomická stagnácia, kríza politickej reprezentácie, utečenecká kríza a prepád ľavice (Líkavčan 2016a). V súvislosti s touto krízou, ktorej počiatky siahajú až k prepuknutiu svetovej finančnej krízy v roku 2008, sa preto v našej práci pýtame mimo iné na nasledovné otázky: Čo sa stalo so slovenskou politikou v posledných rokoch? A ako je možné, že sa do popredia dostávajú ultra-konzervatívne, nacionalistické a xenofóbne názorové prúdy?

Naša štúdia hodlá na tieto otázky odpovedať v širšom kontexte spoločenských a ekonomických trendov, rovnako ako aj skrze sondy do oblastí stránickej politiky

a verejnej mienky. Tomu odpovedá štruktúra tejto analytickej práce. V kapitole 1 sa venujeme základným symptómom spoločensko-ekonomickej krízy na Slovensku a pokúšame sa o ich interpretáciu v duchu kritickej teórie a politickej ekonómie.¹ Kapitola 2 sa zase púšťa do skúmania slovenskej straníckej politiky a ponúka pohľad do vnútornej aj vonkajšej dynamiky politických strán na Slovensku.² Nakoniec v kapitolách 3 a 4 predkladáme analýzu a interpretáciu spoločenských nálad, ktoré súvisia s postupným príklonom veľkej časti politického spektra k nacionalistickej, konzervatívnej a xenofóbnej rétorike i politickému programu. Tento spoločenský pohyb následne interpretujeme ako rozpad neoliberalnej hegemonie na Slovensku. Veríme, že táto analýza môže svojim malým dielom prispieť k adekvátnemu uchopeniu politickej reality dnešného Slovenska a k formulácii dôsledných, ambiciózných a progresívnych vízií boja proti alarmujúcemu stavu, ktorý v štúdiu popisujeme.

1. Sociálny, geografický a politicko-ekonomický kontext dnešného Slovenska

Pokiaľ chceme pochopiť dnešnú realitu socio-ekonomických vzťahov v Slovenskej republike, musíme sa odraziť od historického kontextu transformácie komunistického režimu na prelome osemdesiatych a deväťdesiatych rokov 20. storočia. Súčasná *postkomunistická* situácia nesie znaky privatizovaného verejného sektoru, atomizácie spoločnosti, oslabenia vyjednávacjej pozície zamestnancov/kýň, prekarizácie práce a prehĺbovania ekonomických rozdielov v triednom aj geografickom ohľade. Nechceme tu však vonkoncom prezentovať naratív, ktorý by priamočiaro identifikoval dnešné problémy ako príčiny nepodarenej transformácie. Oveľa bližšia je nám perspektíva tzv. *súťaživých štátov* (Drahokoupil 2007), ktorá poukazuje na to, že prvá vlna privatizácie v skutočnosti ideovo zlyhala, pretože niesla výrazné znaky ekonomického nacionalizmu. Kupónová privatizácia v skutočnosti viedla k akumulácii pôvodne štátneho kapitálu do rúk regionálnej oligarchie verbovanej z radov úspešných manažérov a manažérov pôvodne štátnych podnikov, a nevytvorila tak ortodoxné tržné prostredie (Drahokoupil 2007: 4-5).

Generácia skutočných architektov neoliberalizácie slovenskej ekonomiky tak nastupuje do popredia až na prelome milénií, kedy sa ustanovujú inštitúcie a legislatívne rámce pre vytváranie podmienok na prítiahnutie zahraničných investorov do miestnej ekonomiky, či už v roli kupcov verejného majetku alebo v roli iniciátorov

¹ Niektoré pasáže kapitol 1 a 4 boli už skôr zverejnené v populárnej forme na komentátorskom webe A2larm a v anglickom preklade na webu Political Critique / Krytyka Politiczna. Pozri Likavčan (2016b) a Likavčan (2017).

² Pasáže kapitoly 2 o plebiscitnej demokracii boli skôr publikované v denníku Pravda a na webe Pravda.sk. Pozri Augustín (2016).

nových veľkopodnikateľských zámerov.³ V slovenskom kontexte tak môžeme hovoriť o vládnej agentúre SARIO alebo o zavádzaní rovnej dane a agresívnej politike zamestnanosti založenej na deregulácii pracovného trhu, obdobnej napríklad opatreniam známych zo série reforiem nemeckého trhu práce Hartz I-IV (Ebbinghaus – Eichhorst 2006).

Nad otázkou postkomunistickej situácie sa ešte na chvíľu musíme zastaviť. Ako upozorňuje Tamás (2016: 63-65), postkomunizmus musíme vnímať v kontinuite s predchádzajúcou historickou etapou komunizmu. Nejde o jeho negáciu, ale o svojskú metamorfózu – triedne pozície sa reálne zmenili len pramálo, akurát boli nanovo artikulované v novej ideologickej hegemonii. Známy povzdych, že reálne sa v slovenskej politickej realite už príliš dlho „nič nezmenilo“, je vyjadrením laického vedomia tejto analyticky tézy – tak, ako v komunistickom režime, tak v prechodnom období 90. rokov, a rovnako aj v posledných necelých dvoch desaťročiach nového milénia platí, že ich živobytie bolo a je plne odkázané na prácu za mzdu v postupne zhoršujúcich sa podmienkach. Tento trend je dobre badať na globálnej úrovni – v porovnaní s inými spoločenskými triedami prežila zďaleka najväčší relatívny príjmový prepád práve západná stredná trieda, kam možno radiť aj relatívne mladú, ale početne bohato zastúpenú strednú triedu na Slovensku (Milanović 2012). Špecificky sa tu musíme zamerať na nižšiu strednú triedu – často stredne- a nízkokvalifikovaných pracovníkov a pracovníčky v odvetviach služieb a priemyslu.

Vyššie spomínané zistenia sa môžu zdať na prvý pohľad v rozpore s tvrdením Tamás (2016: 92), že v postkomunistických štátoch východnej Európy máme čo do činenia s *kapitalizmom v čistej forme*. Detailnejší pohľad však ukáže pravý opak. Pokiaľ budeme spolu s Drahekoupil (2007) či Foucault (1978) predpokladať, že kapitalizmus znamená tiež špecifický režim inštitucionálne-štátneho zriadenia (i keď štát si ponecháva stále relatívnu nezávislosť, ako upozorňuje O'Connor (1979)), potom nájdeme len málo oblastí sveta mimo východnej Európy, kde môžeme pozorovať tak výrazne kapitalistickú formu štátneho zriadenia a inštitucionálneho rámca. Zatiaľ čo krajiny západnej Európy a anglosaského sveta majú dlhú tradíciu preplietania a vyjednávania medzi prácou a kapitálom (pravdaže s rôznymi výsledkami v danom historickom období), táto tradícia v našom kontexte úplne chýba. Faktickým prevzatím moci komunistickou stranou na konci 40. rokov boli triedne rozpory prehlásené za vyriešené a otázka triedy nikdy nanovo nevyplývala na povrch ani po páde reálneho socializmu.

Nielen v krajinách V4 tak prakticky chýbajú dostatočne zakorenené inštitucionálne formy organizovania práce, ktoré by kládli odpor neoliberalizácii štátneho, inštitucionálneho a legislatívneho zriadenia. To pomohlo architektom neoliberalizácie na prelome milénii v krátkom čase previesť šokovú terapiu slovenskej ekonomiky (Klein

³ Ide predovšetkým o dve vlády Mikuláša Dzurindu (1998-2002 a 2002-2006).

2010). Fakt, že široko zastúpené triedy nemajú na Slovensku žiadnu organizovanú formu kladenia odporu a artikulácie svojich požiadaviek, výrazne prispieva k úspechu neštandardných politických zoskupení, pretože v slovenskom kontexte máme do činenia so širokými masami, ktoré sa dlhodobo môžu cítiť podprezentované. To sa odráža tiež v prieskumoch verejnej mienky, ako ukážeme v kapitole 3, rovnako ako v úspechoch nových politických strán, ktoré popisujeme v kapitole 2. V neposlednom rade je práve táto kríza reprezentácie jedným z hnacích motorov kryštalizácie postfašizmu na Slovensku, ako uvádzame v kapitole 4.

Tak, ako iné neoliberalizované štáty, aj Slovensko v súčasnej dobe čelí paradoxu, ktorý Streeck (2010) alebo už O'Connor (1979) nazýva *fiškálnou krízou štátu*. Štát musí na jednej strane konsolidovať svoje verejné financie, aby si mohlo na svetových trhoch požičiavať pri nízkych úrokových sadzbách. Na druhej strane ale vplyvom socio-ekonomickej deprivácie spôsobenej práve neoliberalizáciou štátnych inštitúcií čelí potrebe zvyšovania verejných výdavkov na vzdelávanie či sociálnu pomoc, čo znamená zvýšené štátne výdaje, ergo potrebu požičiavať si na finančných trhoch (pretože zvyšovanie štátnych príjmov fiškálnymi opatreniami neprichádza do úvahy). To potom logicky vedie k zvyšovaniu úrokových sadzieb. Štát je tak hnaný do dlhovej pasce, z ktorej môže uniknúť len opúšťaním princípov liberálnej demokracie smerom k postfašizmu (pozri kapitolu 4).

Keď sa pozrieme na slovenské vlády od roku 1998 ďalej, každá z nich prevádzkovala svoju verziu politiky sociálnych škrtov (*austerity policies*), kopírujúc trendy v západnej a južnej Európe. To platí rovnako pre pravicové koaličné vlády Mikuláša Dzurindu (r. 1998-2002, resp. 2002-2006) a Ivety Radičovej (r. 2010-2012), ako aj pre vlády Roberta Fica (r. 2006-2010, resp. r. 2012-2016). Politika škrtov je podľa Seymour (2014) pokračovaním posunu, ktorý pôvodne začal v anglo-saskom svete už v 70. rokoch 20. storočia. Ide o posun v celej civilizačnej konštrukcii kapitalizmu, ktorý zahŕňa najmä odklon od spotreby k akumulácii a k investovaniu (t. j. od miezd smerom k ziskom); signifikantný nárast sily finančného kapitálu (financionalizácia) v kapitalistickej ekonomike; šírenie procesov prekarizácie, a to vo všetkých oblastiach života; štrukturálne transformácie v oblasti spoločenských tried (polarizácia, zvyšovanie nerovností medzi triedami, ale aj v ich vnútri); zvýšenie miery prenikania súkromných korporácií do štátnych a verejných inštitúcií.

Na inštitucionálnej úrovni sa táto zmena ďalej prejavuje reorganizáciou štátu, ktorú Seymour (2014) charakterizuje ako posun od sociálneho štátu (*welfare state*) k trestajúcemu a donucovaciemu štátu (*penal and coercive state*). Tento posun sa vyznačuje tiež šírením kultúry, ktorá vyzdvihuje hodnoty sociálnej hierarchie, konkurencieschopnosť a príležitostného sadizmu voči chudobným. Vo všeobecnosti sa tak aj politika slovenských vlád zameriavala skôr na „boj proti chudobným“ než na „boj proti chudobe“. Politika zamestnanosti všetkých týchto vlád taktiež niesla znaky prekarizácie práce s dôrazom na flexibilitu pracovných úväzkov. V otázkach investičnej

politiky štátu zase možno badať pre strednú a východnú Európu typický trend priťahovania veľkých zahraničných investícií využívajúcich práve takto prekarizovanú pracovnú silu. Tieto investície boli ďalej motivované možnosťami štátnych dotácií významných daňových úľav, prípadne výstavbou infraštruktúry zo štátnej kasy.⁴

Paradoxom politik posledných vládnych garnitúr je tak nasledujúca situácia: v jednej a tej istej krajine nachádzame Bratislavu ako šiesty najbohatší región Európskej únie podľa úrovne HDP na obyvateľa⁵ a extrémne chudobné okresy stredného a východného Slovenska ako sú Rimavská Sobota, Revúca, Detva, Krupina, Veľký Krtíš, Kežmarok, Rožňava, Brezno, Gelnica, Trebišov alebo Sabinov (Michálek – Veselovská 2016). Časť týchto tzv. „hladových dolín“ sa nachádza v Banskobystrickom samosprávnom kraji, na čele ktorého už tri roky stojí predseda neofašistickej Ľudovej strany Naše Slovensko (ĽSNS) Marian Kotleba.⁶

Ten tu v posledných voľbách prekvapivo porazil politika z vládnej strany Smer-SD a poslanca Európskeho parlamentu Vladimíra Maňku. Tieto regióny trpia vysokou nezamestnanosťou a najnižšou úrovňou vzdelania, či najnižšou plochou bytového priestoru na jednu osobu (Michálek – Veselovská 2016). Môžeme v nich nájsť taktiež domácnosti bez pitnej vody či kanalizácie. Hranica chudoby pritom na Slovensku predstavuje 347 eur a chudobou je tu priamo ohrozených až 640 tisíc ľudí, najmä rodiny s deťmi, seniori a menšiny (Štatistický úrad SR 2016).

Štrukturálne nerovnosti na Slovensku možno dobre badať v otázke nerovnosti príjmov. Hoci príjmová nerovnosť sa v posledných piatich rokoch pohybovala na hodnotách 3,6 až 3,9, čo znamená, že 20 % najbohatších Slovákov a Sloveniek zarábalo takmer o štyrikrát viac, než 20 % najchudobnejších (Glaser-Opitzová et al. 2016: 84; Kováčová – Vlačuha 2016: 17), hrubé mzdy v absolútnych číslach sa pohybovali na priemernej úrovni 997 €, no len zhruba 30 % ľudí nad túto príjmovú hranicu skutočne dosiahlo. Medián príjmov sa totiž na Slovensku v roku 2015 pohyboval na sume 775 € (čo je podobná hodnota, ako suma čistej priemernej mesačnej mzdy na Slovensku).

To všetko vedie k nasledujúcemu záveru: minimálne 20 % slovenskej populácie balansuje na hranici chudoby. Podľa Dreger et al. (2015: 62) pritom mzdová nerovnosť predstavuje výraznú zložku príjmovej nerovnosti v štátoch EÚ.

To, že príjmové nerovnosti sa zvyšujú, je široko badateľný trend. Zhodujú sa na ňom analýzy Európskeho parlamentu (Dreger et al. 2015), OECD (2016), Kahanec et al. (2012) aj podrobné odborné štúdie ako Piketty (2014: 321-325). Uvedme preto na tomto mieste tiež niekoľko ďalších základných štatistík o Slovensku. Podľa správy OECD

⁴ Pozri napr. §2 zákona o investičnej pomoci č. 561/2007 Z. z.

⁵ To dokazujú tiež dáta v rozdieloch HDP na obyvateľa medzi BSK a zbytkom republiky (Glaser-Opitzová et al. 2016: 83).

⁶ Socio-ekonomickú depriváciu regiónu však nepovažujeme za faktor, ktorý by sám o sebe dokázal uspokojivo vysvetliť zvolenie M. Kotlebu za predsedu BBSK.

(2016) medián ročných príjmov domácnosti na Slovensku predstavoval v roku 2013 sumu 13 314 € (14 171 \$). Pokiaľ ročný disponibilný príjem domácností v spodnom decilu však zaznamenal v období 2007 až 2013 – teda v časoch najtvrdšej krízy – ročný pokles o 1,4 %, zatiaľ čo príjem domácností najbohatších 10 % populácie dosahoval medziročný nárast o 2,5 %. Tieto výsledky korešpondujú s vyššie spomenutými trendami – nižšie triedy sa postupne prepádajú pod hranicu chudoby, a bohatšie skupiny obyvateľstva sa im čím ďalej, tým rýchlejšie vzdávajú (Piketty 2014).

Z hľadiska kapitol 3 a 4 je veľmi dôležité zamerať sa špecificky na situáciu mladých ľudí. Veľavravná je v tomto smere štatistika vývoja nezamestnanosti mladých Slovákov a Sloveniek. Podľa analýzy spracovanej pre Úrad vlády SR dosiahol v roku 2007 „počet nezamestnaných mladých ľudí vo veku do 29 rokov skoro 80 000 a vo veku do 25 rokov skoro 50 000. V roku 2013 to bolo 120 000 pre mladých ľudí do 29 rokov a 70 000 vo veku do 25 rokov. Ako bolo uvedené, podiel mladých ľudí do 29 rokov na celkovej počte UoZ [uchádzačov o zamestnanie, pozn. autora] sa dlhodobo nedarí znižovať a drží sa na úrovni okolo 30 %, pričom v poslednom období vykazuje dokonca mierne stúpajúcu tendenciu“ (KPMG 2015: 11).

Súčasne s tým pozorujeme odliv mladých ľudí zo Slovenska. Podľa aktuálnej analýzy Inštitútu finančnej politiky klesol počet ľudí žijúcich na Slovensku za posledných 15 rokov o 300 tisíc, čo predstavuje približne 5 % obyvateľstva. Viac ako polovica odchádzajúcich má menej ako 30 rokov, a zďaleka najvýraznejší vplyv na rozhodnutie odísť z krajiny má práve nezamestnanosť (Inštitút finančnej politiky Ministerstva financií SR, 2017). Generácia mladých ľudí, narodená od polovice 90. rokov 20. storočia, prežila doterajší život v neistote finančných a globálnych kríz a dospievala v čoraz ostrejšie rozdelenej spoločnosti.⁷

Keď sa vrátíme k sociálne-geografickým charakteristikám SR, z hľadiska terminológie Wallerstein (1974: 63), ktorý na globálnej aj regionálnej úrovni rozdeľuje medzi ekonomickými centrami a (semi)perifériami, je Slovenská republika čo do svojej demografie, ekonomickej geografie, sociálnej stratifikácie a politicko-ekonomických ukazovateľov vzorom neskoro neoliberalného semiperiférneho štátu. Na štátnej úrovni sa potom ďalej člení na centrum (najmä Bratislava a časť Trnavského vyššieho územného celku v rádiuse Trnavy), semiperifériu (väčšie mestá ako Trenčín, Žilina, Banská Bystrica, Košice, Nitra alebo Poprad plus ich satelity) a perifériu (oblasti a regióny takmer všetkých slovenských vyšších územných celkov mimo rádius krajských miest).

Slovensko je považované za „automobilovú veľmoc“: v prepočte na obyvateľa si Slovensko udržiava pozíciu najväčšieho výrobcu automobilov na svete (OICA 2016). Automobilový priemysel je hlavným „ťahúňom“ rastu HDP, ktorý by podľa decembrového prieskumu Národnej banky Slovenska medzi analytikmi komerčných

⁷ <http://zurnal.pravda.sk/fenomen/clanok/417198-novinka-roku-2017-o-slovo-sa-hlasi-generacia-z/>

bánk mal v roku 2017 v stálych cenách dosiahnuť úroveň 3,2 %.⁸ Pritom dve z troch automobiliek sa nachádzajú v ekonomickom centre (nemecký Volkswagen v Bratislave a francúzsky koncern PSA v Trnave). Juhokórejská automobilka Kia sa nachádza v krajskom meste Žilina, a montážne haly britskej automobilky Jaguar Land Rover sa pripravujú v okolí Nitry.⁹ Tieto dve neskoršie príklady teda tiež ležia v „gravitačnom poli“ ekonomického centra SR.

Ekonomická, politická, kultúrna a vzdelanostná elita Slovenska je úzko koncentrovaná v Bratislave, ktorá funguje ako regionálny akcelerátor katapultujúci vzdelaných a jazykovo zdatných jednotlivcov a firmy do kozmopolitných sietí a trustov. Pripomína tak masívnu elektrickú zásuvku do obvodov cirkulácie globálneho kapitálu. Kapitál však mimo oblasti svojej významnej akumulácie „prekvapkáva“ len vo veľmi malých dávkach. V rádiuse sto kilometrov od hlavného mesta na sever, resp. na juhovýchod tak nájdeme regióny Záhoria alebo južného Slovenska, kde sa môžeme stretnúť so skutočnou tvárou slovenskej štrukturálnej chudoby, ktorej čelia celé sociálne marginalizované komunity. Je pre nich špecifické, že miera sociálnej mobility je tu veľmi nízka. Inými slovami, do akých socioekonomických podmienok sa dieťa narodí, v takých s najväčšou pravdepodobnosťou strávi aj zvyšok svojho života.

O budúcnosti potomkov rozhoduje to, či im rodičia dokážu zabezpečiť kvalitné a požiadavkám pracovného trhu prispôsobené vzdelanie a či im dokážu zabezpečiť adekvátne štartovacie podmienky (Boček et al. 2017). Extrémne problematické je na Slovensku získanie bývania. Zákonná povinnosť zabezpečovať sociálne či nájomné bývanie u nás neexistuje – na rozdiel od viacerých západných a škandinávskych krajín (Schmögnerová 2017). Pre mnohé domácnosti z marginalizovaných komunít sa začarovaný kruh napokon uzatvára v momente vylúčenia ich členov v ekonomicky aktívnom veku z pracovného trhu. Absencia akýchkoľvek pracovných príležitostí vedie k životu, ktorý finančne pokrývajú sociálne dávky, čierna práca a práca v šedej ekonomike – z takýchto príjmov je však krajne problematické zabezpečiť pravidelnú stravu, a teda fyzické prežitie (Filadelfiová 2013). Tento stav marí možnosť žiť zmysluplný život.

Sociálnu situáciu, v ktorej sa nachádzajú nižšie spoločenské vrstvy na Slovensku, tak možno charakterizovať termínom *reflexívna nemohúcnosť* (Fisher 2010: 10), pod ktorou rozumieme stav, v ktorom si ľudia dobre uvedomujú, že veci nie sú v poriadku, okrem toho si však taktiež uvedomujú, že s tým nemôžu nič urobiť. Inými slovami: „*Vzniká zvláštny sociálny a politický časopriestor, v ktorom sa učíme žiť s bezvýhodnosťou a zároveň si uvedomujeme, že daný stav vecí nemôže existovať navždy*“ (Hauser 2014: 259).

⁸ <http://ekonomika.sme.sk/c/20435477/analytici-ocakavaju-v-tomto-roku-rast-hdp-o-32.html>

⁹ Podľa bývalej ministerky financií SR Brigity Schmögnerovej začali všetky tri automobilové závody (Kia, Volkswagen a PSA) platiť dane do štátneho rozpočtu len od roku 2015. Pozri Schmögnerová (2017).

Táto situácia je každodennou realitou státisícov Slovákov a Sloveniek. Jej základným fenomenologickými kvalitami je nuda, márnosť, strata horizontov osobného a komunitného života a pocity hlbokkej neistoty, frustrácie, ktoré v konečnom dôsledku vyúsťujú k vzniku a rozvoju sociálne-patologických javov (bezdomovectvo, alkoholizmus, kriminalita, domáce a sexuálne násilie, gambling, záškoláctvo u školopovinných, vandalizmus, drogové a ďalšie nelátkové závislosti atď.). Ako ukážeme v kapitolách 3 a 4, naznačené faktory ovplyvňujú volebné správanie a politické postoje slovenských občanov, ich názory na vývoj a politické usporiadanie slovenskej spoločnosti. Výhľady na dôstojný život tejto sociálnej skupiny sú obmedzené, týkajú sa skôr ekonomicky silnejších a menej početných skupín, navyše geograficky koncentrovaných v najväčších mestách.

Čo sa týka mladých ľudí, horizonty na vyššiu životnú úroveň sa im skôr uzatvárajú. Pokiaľ teda jednotlivec nežije napríklad v Bratislave a v blízkom okolí, s veľkou pravdepodobnosťou ho čaká v živote kombinácia „práce na hovno“ (Graeber 2013), nudy, apatie, bezmyšlienkovitého flákania sa, neuspokojivých medziľudských a sexuálnych vzťahov a prípadne aj neplánovaného potomstva. To, čo každodenne prežívajú masy v slovenskej spoločnosti, možno vo všeobecnosti trefne pomenovať ako *odcudzenie*.¹⁰ To má tiež výrazný dopad na duševné zdravie jedincov. Pre predstavu si uveďme štatistiky.

Podľa správy NCZI (2016: 76) bolo v roku 2014 na Slovensku zaznamenaných 64 365 osôb s novodiagnostikovaným psychiatrickým ochorením a celkový počet ľudí, ktorí absolvovali psychologické alebo psychiatrické vyšetrenie prekročoval 382 665. Ďalšia štatistika zase uvádza, že „*kým v roku 2008 bolo do lekárni dodaných 1 914 239 balení antidepressív, rok nato to už bolo 2 001 380 balení. V roku 2010 ich počet dosiahol číslo 2 038 649 a za minulý rok [2012, pozn. autorov] to bolo o vyše 50-tisíc balení viac.*“¹¹ Depresiami teda môže na Slovensku trpieť oveľa viac ľudí, než uvádzajú štatistiky – ambulantne vyšetrené totiž zďaleka nie sú všetky prípady. Ako ďalej upozorňuje Byung-Chul Han (2016: 7), duševné choroby ako ADHD, bipolárna porucha osobnosti či syndróm vyhorenia sa stávajú charakteristickými rysmi západného civilizačného okruhu v našom storočí.

Han (2016) ďalej ukazuje, ako prekarizácia práce vedie do stavu „vykorisťovania seba samého“. Individualizácia (Beck 2011: 205-207) vedie k tomu, že subjekt si užíva zvláštny druh maximalizácie vlastnej slobody: jeho sloboda totiž v historických podmienkach neoliberalného kapitalizmu vedie v skutočnosti akurát k nutkaniu maximalizovať svoj pracovný výkon. Subjekt teda v neoliberalizovanom systéme realizuje svoju slobodu skrze prepracovávanie sa (Han 2016: 19).

¹⁰ Pre definíciu pojmu „odcudzenie“, pozri Ollman (1976).

¹¹ <https://zdravie.aktuality.sk/clanok/46/psychiatrickych-pacientov-na-slovensku-rychlo-pribuda-moze-za-to-aj-nezamestnanost/>

Ten, kto prácu nemá, je vystavený obdobnému tlaku tiež – musí si „udržovať pracovné návyky“, „rekvalifikovať sa“ atď. V tomto zamotanom uzle sa nenachádzajú len najchudobnejší, ale aj rozpadávajúca sa stredná vrstva. Práve to môže vysvetľovať skutočnosť, že s nacionalistickými tendenciami začínajú v poslednej dobe sympatizovať aj (alebo dokonca predovšetkým) práve stredné triedy – čo ukázalo viacero prieskumov v USA a Veľkej Británii v súvislosti so zvolením Donalda Trumpa prezidentom, resp. Brexitom. Pod zvyšujúcim sa nátlakom na produktivitu je pre nich totiž čím ďalej, tým náročnejšie udržať si svoj dosiahnutý životný štandard. Podľa Boček et al. (2017) sa obdobné vzorce voličských preferencií ukazujú byť zrejme aj v Českej republike. Môžeme preto súdiť, že Slovenskú republiku tento trend zastihuje podobným spôsobom.

2. Dynamika vývoja vybraných aspektov zastupiteľskej demokracie na Slovensku v rokoch 2006-2016

To, čo sa doposiaľ javilo ako určitá rozvojová fáza slovenskej demokracie, spočívajúca v dozrievaní v politickej kultúry a mentality, ktorou je nevyhnutné si prejsť, sa napokon ukázalo, že problémy, ktoré slovenská spoločnosť pociťovala, sa nelimitovali iba na špecifickú realitu postkomunistických štátov. Interpretácia navodzujúca predstavu lineárneho pozitívneho vývoja, že stačí počkať, až sa vystriedajú generácie, „tí čistejší nahradia tých viac zašpinených“ a následne demokracia zvíťazí, sa preukázala ako príliš zjednodušujúca a iluzórna (Klíma 2015: 19). Navyše, korupčné kauzy, klientelizmus, či volebné úspechy demagogických politikov či nacionalistických strán neboli problémom Slovenska, ale i etablovaných demokracií.

Istá krátkodobá zotrvačnosť politického života sa prejavila v dvoch faktoroch. Po prvé, parlamentné voľby v roku 2006 poznačila historicky najnižšia účasť občanov v parlamentných voľbách od roku 1989. Na voľbách sa zúčastnilo len 54,67 % (2,3 milióna) oprávnených voličov. Klesajúci trend volebnej účasti v parlamentných voľbách sa mimochodom nepotvrdil: voľby v roku 2010 (58,83 %), 2012 (59,11 %) a 2016 (59,82 %) zaznamenali stúpajúcu tendenciu vo volebnej účasti. Po druhé, parlamentné voľby v roku 2006 potvrdili existujúcu parlamentnú reprezentáciu, ktorá si iba vymenila úlohy: kým strany dovedejšej vládnej koalície SDKÚ-DS, KDĽK a SMK skončili v opozícii, strana SMER-SD pribral do koalície ĽS-HZDS. Keď strana ANO z Národnej rady SR vypadla, potvrdilo sa, že išlo o politickú stranu bez potenciálu usadiť sa na politickej scéne dlhšie ako jedno volebné obdobie. Návrat však zaznamenala SNS, ktorá sa stala súčasťou vládnej koalície.

Aj keď sa volebné výsledky odrazili v novom rozložení politických síl, slovenskú politickú reprezentáciu tvorili etablované politické strany, z ktorých aj tá najmladšia

(SMER-SD) figurovala na scéne už od roku 1999. Všetky parlamentné politické strany v období rokov prvej vlády Roberta Fica spájali fakt, že išlo o subjekty s regulárnou štruktúrou, členskou základňou, regionálnymi sieťami, mládežníckymi organizáciami a vnútrostraníckymi interakciami na spôsob masových strán. Stranícka situácia v tejto dobe ešte len veľmi málo nasvedčovala o transformáciách straníckej politiky, ktoré sa diali v štátoch západnej Európy. Na Slovensku sa nehovorilo o žiadnej kríze politických strán alebo zastupiteľskej demokracie.

Parlament a vládna koalícia, ktorá vznikla po parlamentných voľbách v roku 2010, sa viedla na silnom sentimente proti osobe Roberta Fica a na vlnu odporu voči štyrom rokmi vládou trojlistka SMER – SNS – HZDS. Okrem strany MOST-HÍD, ktorá sa odštiepila od SMK a zároveň ju v parlamente nahradila, sa do Národnej rady dostala nová politická strana Sloboda a Solidarita (SaS). SaS bola prvou lastovičkou významnej zmeny v komunikácii politických strán smerom k voličovi, pokiaľ ide o používanie najnovších technológií. Za svoj volebný úspech vďačila zvládnutej kampani na internete a zvlášť sociálnych sieťach, kde si vytvorila výborné zázemie.¹² Veľa vnútorných sporov, ktoré poznačili stredopravú štvorkoalíciu, bolo terčom mohutnej kritiky zo strany opozície. Koalícia musela pri hľadaní konsenzu venovať veľkú časť energie vnútorným rokovaniam. Trecie plochy medzi koalíčnými politickými stranami SDKÚ-DS, KDH, MOST, SaS zväčšovali štyria nominanti OKS, ktorí sa dostali do parlamentu na kandidátke MOST-u a štyria poslanci združenia Obyčajní ľudia, ktorí sa prekrúžkovali zo štyroch posledných miest kandidátky SaS. Robert Fico si v súvislosti s kritikou fungovania vlády a koalície v rámci svojej komunikačnej stratégie osvojil špecifický žargón a často hovoril o „šesťkoalícii“ alebo o „zlepencovi“¹³ (Piško 2010). Vnútorné nezhody vyvrcholili v hlasovaní o eurovale, ktorý premiérka spojila s vyslovením nedôvery vláde. Za hlavného vinníka pádu vlády Ivety Radičovej bol koalíčnými kolegami označený práve politický nováčik SaS.

SMER-SD vyťažil do nadchádzajúcej predvolebnej kampane zo slabých stránok stredopravej koalície všetko. Fico pred predčasnými voľbami v roku 2012 ponúkal stabilitu a istoty (SMER-SD: Rimavskosobotský Dom kultúry... 2012) v ťažkých časoch hospodárskej krízy, pričom jasne poukazoval na to, že Slovensko teraz nepotrebuje širokú koalíciu, ktorá sa viac zaoberá sebou než problémami ľudí. Prvýkrát môžeme sledovať fenomén, že politici začínajú deliť politické strany na štandardné a neštandardné. V tejto predvolebnej kampani Fico otvorene vyzýval ľudí, aby volili

¹² O tom svedčia aj najčerstvejšie údaje. Najviac fanúšikov na sociálnej sieti Facebook medzi politickými stranami má aj v roku 2017 SaS. K 13. januáru ich liberáli evidovali 121 222. Za SaS nasledujú ĽSNS (78 984) a hnutie Sme rodina (60 397) (Najviac fanúšikov na sociálnej sieti majú sulíkoveci a kotlebovci 2017).

¹³ Keď mimochodom po parlamentných voľbách 2016 podpísali koalíčnú zmluvu štyri subjekty SMER-SD, SNS, MOST-HÍD a SIEŤ, Fico už nehovoril o „zlepencovi“, napriek tomu tento pojem tak zaužíval, že s ním pracovali médiá, komentátori či samotní politici.

štandardné politické strany (Míting Smeru naplnil halu na prasknutie 2012): „Aj keď nemáte radi Smer, nevoľte extrémistov a polobláznov, voľte štandardné politické strany.“

Robert Fico týmto mieril aj na strany ako SaS alebo nový politický subjekt Igora Matoviča Obyčajní ľudia a nezávislé osobnosti (OĽaNO), ktorý vznikol len mesiac po páde vlády a uchádzal sa vo voľbách už ako samostatná strana. Ficovi sa podarilo vytvoriť a etablovať novú deliacu líniu v slovenskej politike a postaviť ju na dvoch odlišných modeloch správania politikov. Tú si rýchlo osvojili aj predstavitelia opozičných strán ako KDH, SDKÚ-DS či MOST-HÍD, pričom veľmi rýchlo prenikla aj do verejného diskurzu a toto rozlišovanie sa ujalo aj u politológov a analytikov.

Prvý model – model štandardnej politickej strany – spočíval na otvorenom, relatívne masovom a riadnom členstve v politickej strane, vzájomnej komunikácii založenej na vnútornej interakcii, dodržiavaní politických dohôd, určitej spoľahlivosti pri vzájomnej spolupráci, vypočítateľnom a predvídateľnom konaní. Medzi stranami a politikmi, ktorí sa radili do tejto kategórie, existoval vytvorený určitý mód politickej socializácie a vzájomnej koexistencie, ktorý im aj napriek kritike, ktorú si v médiách a politických diskusiách adresovali, umožňoval na parlamentnej pôde spolupracovať a vystupovať ako kompaktná politická elita, z ktorej sa nikto nemal potrebu vyčleňovať.

Druhý model – model neštandardnej politickej strany – ako určitá deskriptívna kategória, ktorá vznikla vymedzením sa stranami prvého modelu. Vychádza z charakteru a činnosti nových politických strán, ktoré začali obsadzovať parlamentné lavice po roku 2010. Takéto politické strany majú iný spôsob vnútrostraníckej organizácie členstva, štruktúry, komunikácie smerom k verejnosti, vnútorné problémy riešia často cez médiá, ich politické kroky sú menej predvídateľné, konanie nesie známky teatrálnosti, živelnosti, neohrabanosti až nekultivovanosti či hulvátstva, čo narúša etablované vzorce správania sa v rámci parlamentnej politiky a znemožňuje vzájomnú koexistenciu medzi politickými partnermi.

Aj keď treba povedať, že R. Fico či iní politici používali tieto kategórie občas náhodne, (bez hlbšieho rozlišovania a označovanie politickej strany alebo politika ako „neštandardného“). Išlo o obľúbený nástroj politického boja a stigmatizácie politického súpera. Deliaci línia (ne)štandardnosti sa stala i podmienkou spolupráce politických strán na pôde parlamentu alebo utvárania vládnej koalície v ďalších rokoch. Tento príklad či príklad toho, ako sa zo slova „zlepenec“ stalo pejoratívne označenie širokej koalícnej spolupráce sú dôkazom toho, akým spôsobom naratív politika stvárňuje a premieňa verejný diskurz či formuje vnímanie politickej reality. Chceli by sme však konkrétne poukázať na príklady dvoch politických strán, na základe ktorých sa projektovalo spomínané rozlišovanie medzi štandardnými a neštandardnými politickými stranami.

Pokiaľ ide o povahu členstva strany SaS, tá sama seba nepovažuje za výberovú alebo elitársku. Napriek tomu má strana viaceré podmienky členstva na stavené pomerne

prísne, čo nepriamo vypovedá o smerovaní k výberovej strane. Až 57 % žiadostí o členstvo bolo podľa straníckej štatistiky odmietnutých (Štatistika členov strany SaS 2015). Významným prvkom regulácie členstva je silné antikomunistické kritérium, podľa ktorého záujemca o členstvo nemohol byť v minulosti členom KSČ, KSS ani spolupracovať s ŠtB. Strana deklarovala k 15. júnu 2015 155 členov strany, pričom až 83 % tvoria muži. Jej členská základňa je pomerne mladá, iba jedna tretina členov má viac ako 45 rokov (Štatistika členov strany SaS). K uvedenému počtu členskej základne strana v minulosti zaznamenala 102 % úbytok členov. V SaS však existuje inštitút neformálneho členstva, tzv. Priateľ slobody, v rámci ktorého môžu občania z pozície sympatizantov dokonca aj kandidovať za stranu v akýchkoľvek voľbách, pričom sympatizant nemá žiadne záväzky ani povinnosti voči strane a angažuje sa ako nestraník. SaS v roku 2015 evidovala 1 705 Priateľov slobody (Ako vyzerajú členské základne politických strán v SR 2015).

OĽaNO sa prezentuje ako hnutie, v ktorom majú priestor nezávislé osobnosti a odborníci. Predstavuje vzburu voči straníckej politike, politickým stranám, a formalizovanému spôsobu ich fungovania. Kandidáti či zvolení poslanci za OĽaNO nie sú ľudia s rovnakou politickou orientáciou či politickým presvedčením, ale ide o osobnosti, ktoré majú diametrálne odlišné politické názory od kresťanských demokratov, cez konzervatívcov až po liberálov. Neplní funkciu združovania občanov, ich politickej socializácie, vzdelávania, agregácie politických záujmov. OĽaNO je príkladom tzv. volebnej politickej strany, keďže iba využíva právne ukotvený inštitút politickej strany na to, aby sa mohla podieľať na výkone politickej moci v štáte. Plní tak funkciu regrutácie kandidátov a mobilizácie voličov pred voľbami. Oficiálne funguje so štyrmi zakladajúcimi členmi.

Predseda hnutia Igor Matovič avizoval, že po parlamentných voľbách 2016 by sa mali členmi OĽaNO automaticky stať všetci poslanci zvolení OĽaNO (Ako vyzerajú členské základne politických strán v SR 2015), no neskôr svoje rozhodnutie zmenil a vyhlásil, že strana členstvo viac neotvorí, pretože podľa Matoviča ľudia v súčasnosti nechcú byť členmi strán (OĽaNO-NOVA svoje členstvo pre ľudí neotvorí 2017). Zdôraznil pri tom, že jeho hnutie nikdy nebude štandardnou stranou. Chce sa vydať cestou SaS a postaviť členstvo voľnejšie, aby ľudia boli s nimi v úzkom kontakte, ale nemuseli disponovať straníckou knižkou, pôjde teda zrejme o určitý status registrovaných sympatizantov.

Zásadným momentom, ktorý viedol k ďalším premenám slovenskej politiky, bolo sklamanie stredopravých voličov z pádu vlády Ivety Radičovej, ktoré znásobila kauza Gorila. Uniknutie tajného dokumentu zo Slovenskej informačnej služby na verejnosť v decembri 2011 vyvolalo masívne celoslovenské protesty a strany koalície v predčasných parlamentných voľbách prepadli. Najväčší úbytok voličov v priebehu obdobia niekoľkých mesiacov zaznamenala SaS (- 6,26 %), ale predovšetkým SDKÚ-DS (- 9,33 %), ktorej voliči veľmi citlivo reagovali na informácie zo spisu Gorila.

Kým SMER-SD získal vo voľbách takú mohutnú podporu verejnosti s dovedna 83 mandátmi (44,41 %) a zložil jednofarebnú vládu, týmito voľbami sa odštartoval proces fragmentácie strán SDKÚ-DS a KDH a preskupovanie politikov v rámci pravého spektra. Mikuláš Dzurinda sa po zlom volebnom výsledku rozhodol nekandidovať na post predsedu SDKÚ-DS na straníckom kongrese. Po vnútorných nezhodách s novým predsedom Pavlom Frešom a kvôli nespokojnosti so smerovaním strany v rokoch 2013-2015 opustili stranu Lucia Žitňanská, Miroslav Beblavý, Magda Vášáryová, Mikuláš Dzurinda, Ivan Mikloš, Martin Fedor, Ivan Štefanec, Viliam Novotný, Eugen Jurzyca, Jozef Mikuš aj Ľudovít Kaník (Kern 2015), vrátane vysokého počtu členskej základne. Viacerí z nich neskôr zakotvili v iných stranách: Žitňanská (MOST-HÍD), Beblavý (SIEŤ), Fedor (SIEŤ), Štefanec (KDH), Novotný (ŠANCA), Jurzyca (v roku 2016 kandidoval ako nečlen za SaS), Mikuš (vstúpil do poslaneckého klubu KDH), Kaník (založil novú stranu Demokrati Slovenska).

KDH opustil v máji 2012 Daniel Lipšic s Janou Žitňanskou, ktorí založilo stranu Nová väčšina (NOVA) a vo februári 2013 Radoslav Procházka, ktorý ohlásil vznik strany SIEŤ. Z SaS vystúpila v máji 2013 päťica poslancov, ktorí sa ako platforma Liberálna dohoda stali súčasťou strany NOVA. Po odchode z Lipšicovej strany založili stranu s názvom Slovenská občianska koalícia (SKOK). Od poslaneckého klubu OĽaNO sa odštiepil Mikuláš Huba, Mária Ritomská a Alojz Hlina (vstúpil do klubu KDH). Presuny politikov, štiepenia a vznik nových strán však nijako nenahľadávali politický monolit vládnej strany. Prispeli iba k väčšej fragmentárnosti a rozdrobenosti konzervatívno-liberálneho spektra a nepodarilo sa vytvoriť relevantnú opozičnú alternatívu voči vláde SMER-u. Ľudová platforma, zoskupenie slovenských stredopravých politických strán KDH, SDKÚ-DS a MOST-HÍD založené v novembri 2012, sledovala cieľ vytvoriť stredopravú alternatívu voči vládnucej sociálnej demokracii. Platforma však definitívne zanikla v marci 2014 po vnútorných sporoch medzi jednotlivými členmi vystúpením strany MOST – HÍD.

Zemetrasenie v podobe posledných parlamentných volieb v marci 2016 sa významným spôsobom podpísalo na podobe aktuálneho straníckeho systému. Parlamentné stálice a významné súčasť slovenského straníckeho systému KDH a SDKÚ-DS sa ocitli mimo Národnej rady, KDH po prvýkrát od roku 1990 a SDKÚ-DS po 14 rokoch (aj keď na pôde parlamentu SDKÚ pôsobila už od roku 2000 po rozpade volebnej koalície SDK). SMER-SD prišiel o takmer 400-tisíc voličov, SaS zaznamenala najlepší výsledok vo svojej histórii a stala sa druhou najsilnejšou stranou. OĽaNO od posledných volieb takisto posilnili svoje pozície (+ 2,47 %). Do parlamentu sa po štvorročnej prestávke vrátila posilnená SNS s obmenou vo vedení. Prinajmenšom od roku 2006 sa potvrdzuje že SMER-SD a SNS súperia o toho istého voliča a ich elektorát predstavuje spojené nádoby: úbytok voličov u jedného je kompenzovaný prílivom voličov u druhého a naopak.

Prvýkrát v novodobej histórii Slovenska však brány parlamentu prekročila neofašistická strana Kotleba – Ľudová strana Naše Slovensko (8,04 %). Do parlamentu sa dostal ďalší nový subjekt SME RODINA – Boris Kollár. Hnutie vykazuje príklon k euroskepticizmu, konzervativizmu a z hľadiska ekonomických tém leží skôr napravo. Podobne ako ĽSNS, aj strana SME RODINA v predvolebnej kampani operovala z myšlienkou protestu voči politickému establišmentu a elitám. Okrem toho silne prízvukovala svoj nepolitický charakter a stavala na pocitoch nedôvery občanov voči politikom a sklamaní z politiky (Boris Kollár: Nie som politik, robím veci inak 2015). Tretím nováčikom a zároveň najmenšou stranou v Národnej rade sa stala strana SIEŤ. Nenaplnené premiérske ambície jej predsedu Radoslava Procházku, sklamanie z volebného výsledku (5,60 %), zavádzanie a zákulisné ťahy vo vnútrostraníckych vzťahoch, nejasné vymedzenie voči SMER-u pred voľbami a napokon podpísanie koalície zmluvy so stranou SMER-SD zapríčinili krátko po voľbách vzburu v strane, odchody poslancov i rádových členov, zánik poslaneckého klubu a *de facto* i zánik strany. Kým v predvolebných prieskumoch sa jej preferencie dotýkali takmer 15 %, pár mesiacov po voľbách oscilujú okolo 1 %.

Okrem toho, že v rokoch 2010-2016 nastala generačná obmena politikov, možno potvrdiť aj prítomnosť väčšej dynamiky v pretváraní straníckej politiky na Slovensku, než v predchádzajúcom období. Z tohto pohľadu sa politika v priebehu rokov 2010-2016 zmenila viac než v priebehu rokov 2004-2010. Tento dynamickejší vývoj je podmienený širšími súvislosťami odohrávajúcimi sa v európskom priestore: zlyhávanie sociálnych politík a zhoršovanie ekonomických podmienok širokých vrstiev, terorizmus a moslimský fundamentalizmus, posilňovanie nacionalizmu, rasizmu a xenofóbie v dôsledku masívneho prívlu migratov z Ázie a Afriky do Európy.

Na Slovensku je možné pozorovať silnú tendenciu k tzv. plebiscitnej demokracii. Ústredným bodom plebiscitu je aklamácia: akt zhromaždenia ľudí reagujúcich na návrh, ktorý neiniciovali ani nevytvorili oni. Nie je dôležitá participácia občanov v zmysle iniciatívy či formulovania návrhu, ale ich reakcia na signály, ktoré prichádzajú od politikov. Pripúšťajú sa iba pasívne reakcie vo forme odpovedí áno-nie, možné je iba tlieskať alebo písať, stotožniť sa alebo odmietnuť. V plebiscitnej demokracii sa výsledkom parlamentných hlasovaní či samotným voľbám, princípu väčšiny a menšiny, na ktorom stojí zastupiteľská demokracia, neprípisuje taká vážnosť ako v prítomnosti obecnstva stelesňujúceho konsenzus (Urbinati 2014: 177).

Plebiscitarizmus žiada viditeľnú manifestáciu mienenia ľudu mimo procedúr reprezentatívnej demokracie (Urbinati 2014: 194). Príkladom sú protesty opozície za odvolanie ministra vnútra Róberta Kaliňáka, ktoré sa odohrávali v priebehu roka 2016, správanie a vystupovanie poslancov OĽaNO. Tváre opozície, napriek tomu, že voľby prebehli v súlade s ústavou a so zákonmi a vláda požíva dôveru parlamentu, sa nedokázali zmieriť ani s tým, že sa im parlamentnou cestou nepodarilo odvolať ministra vnútra. Protestujúcich v uliciach chceli použiť ako argument poslednej inštancie, ktorý

by mal prebiť všetky inštitucionálne mechanizmy aj 356-tisíc preferenčných krúžkov, ktoré Robert Kaliňák dostal od voličov. Demokracia obecnstva pozná i silný emocionálny náboj viery v možnosť pretvoriť a obnoviť štát, dať mu nový začiatok (Urbinati 2014: 177). Predstavitelia opozície hovoria o revolúcii, o tom, že nastal čas vrátiť občanom ukradnutý štát, že treba založiť Slovensko odznovu.

Rozruch, viditeľný a počuteľný výkon sa stávajú dôležitejšie ako húževnatá, neviditeľná práca v rámci parlamentných výborov, písanie zákonov a iná činnosť, ktorá spadá do kompetencií volených zástupcov ľudu (Urbinati 2014: 175). Podstatná je forma, teatrálnosť, estetický moment, nie obsah. Dôkazom sú tlačovky na dennom poriadku, používanie makiet a transparentov v rámci parlamentných vystúpení, tričká s údernými nápismi. Politici sa pri korupčných a klientelistických kauzách často stavajú do role policajtov, vyšetrovateľov, sudcov aj katov.

V plebiscitnej demokracii je kľúčová transparentnosť politického lídra ako cena za schválenie a poverenie (Urbinati 2014: 174): ak líder žiada ľud o poverenie, ľudia majú právo žiadať lídra o odhalenie. Nejde tu len o odhalenie súkromia lídra, ale o odhalenie zákulisia politiky. Príkladom môžu byť videá premiéra Roberta Fica, ako sa vo svojej kancelárii na Úrade vlády súkromne stretáva so svojimi ministrami a rokuje s nimi. Plebiscitná demokracia je renesanciou plebejského snemu (plebiscitu) v antickej rímskej republike, kde ústny prejav plebejcov neprebíhal formou argumentu alebo diskusie, ale ako kolektívna reakcia obecnstva na to, čo politik povedal. Takto napríklad prebiehajú masové predvolebné politické mítingy v športových halách. Plebiscitný štýl politiky má veľa podôb a táto transformácia zastupiteľskej demokracie sa vzťahuje na všetky časti politického spektra.

Po diskontinuitnom období vo vývoji straníckych systémov v rokoch 1948-1989 sa na Slovensku začínajú objavovať štiepne línie podobné štiepnym líniám v klasickej *cleavage theory*: cirkev-štát, centrum-periféria, neskôr zamestnanci-vlastníci a v malej miere mesto-vidiek (Leška 2013). V postkomunistických štátoch je povaha štiepných línií skôr politická, než sociálna. Často sa na Slovensku stáva, že s potenciálne konfliktnými otázkami prichádzajú najprv aktéri politického zápasu a až neskôr sa jednotlivé časti spoločnosti identifikujú so svojou stranou (Fiala – Strmiska 2009). Prítomnosť krížiacich sa konfliktných línií v krajine (*cross-cutting cleavages*) politické strany úspešne vyhodnocujú. Občania sú členmi viacerých navzájom nesúperiacich sociálnych skupín a strany na týchto kombináciách budujú svoje ideologické ukotvenie. Kríženie sa línií, v ktorých figuruje cirkev a pracujúci sa pretavuje do podoby sociálneho konzervativizmu strany SMER-SD či SNS. Prípadne z krížiacich sa línií, v ktorých figuruje cirkev a periféria, ťaží Kotleba – LSNS. Prienik konfliktných línií, v ktorom sa stretávajú vlastníci (podnikatelia), liberáli, antiklerikáli, centrum je zasa cieľovkou SaS. Úbytok masového a formalizovaného členstva¹⁴ v politických stranách

¹⁴ Na Slovensku sa systematicky nevedú štatistiky členských základní politických strán. Z toho dôvodu máme len veľmi limitované informácie o vývoji počtu členov jednotlivých strán. Vďaka tým

a vznik *catch-all* strán zneprehľadňuje štiepne línie vrátane nových, keďže sa tieto strany neorientujú na konkrétnu spoločenskú skupinu. Fenomén voličskej volatility (nestabilná podpora politických strán, „prelietaví“ voliči), rozvázovanie väzieb medzi stranami, jej členmi, sympatizantmi a ideovo blízkymi organizáciami, personalizácia politiky a nárast podpory nových typov (protestných) politických strán má vplyv na rozvázovanie (*dealignment*) starých väzieb klasických štiepných línií.

Popíšme si ešte na záver tejto kapitoly politické výhľady v rámci súčasnej vládnej koalície pre najbližšie obdobie. Smer-SD chce presadzovať stredo-ľavú sociálnu a ekonomickú politiku, i keď rétoricky sa už nejakú dobu posúva viac a viac do konzervatívnych vôd. Kým rok 2016 bol špecifický historicky prvým predsedníctvom Slovenskej republiky v Rade Európskej únie, ktoré je hodnotené mimoriadne pozitívne, tak v roku 2017, ktorý má byť „rokom akcie“, sa Smer-SD plánuje – slovami jeho predsedu – zamerať na „domáci front“. Podľa R. Fica čaká zmiešanú ľavopravú vládnu koalíciu tento rok dokonca „viac ľavicovosti“. Vnútoraná politika vlády má súvisieť s približovaním životnej úrovne ľudí na Slovensku k priemeru životnej úrovne v EÚ.¹⁵ Vláda ďalej chce vytvoriť 100 tisíc pracovných miest a ďalej znižovať nezamestnanosť, ktorá je na Slovensku v súčasnosti najnižšia od roku 2008. Taktiež chystá zvyšovanie materskej, rodičovského príspevku a príspevkov pri starostlivosti o choré deti a hendikepovaných ľudí.¹⁶ Vláda sa navyše dlhodobo zameriava na zvyšovanie minimálnej mzdy, a jej predbežným cieľom je zvýšiť ju na úroveň vyššiu ako 500 eur.¹⁷

3. Aktuálne nálady a trendy vo verejnej mienke

Podľa aktuálneho prieskumu agentúry Focus, realizovaného v decembri 2016, je takmer každý štvrtý občan Slovenskej republiky pozitívne naladený k zrušeniu

dostupným však vieme konštatovať zmenšovanie členských základní politických strán na Slovensku: kým v roku 2007 bolo registrovaných viac ako 100-tisíc členov politických strán (Na Slovensku je viac ako 100-tisíc registrovaných členov politických strán 2007), v roku 2015 nositeľom statusu člena politickej strany bolo okolo 60-tisíc občanov (Ako vyzerajú členské základne politických strán v SR? 2015).

¹⁵ I keď je pravdou, že HDP na obyvateľa prepočítaný pomocou bežnej parity kúpnej sily sa na Slovensku kontinuálne zvyšuje, úroveň miezd v porovnaní s HDP výrazne zaostáva. Pozri <http://spravy.pravda.sk/ekonomika/clanok/411424-zivotna-uroven-sa-priblizi-k-zapadu-na-slovensku-i-u-susedov/>

¹⁶ <http://spravy.pravda.sk/domace/clanok/416392-smer-sa-chce-viac-presadzovat-popri-sns-a-moste-hid/>

¹⁷ Drvivie väčšiny zamestnancov sa však zvyšovanie minimálnej mzdy nedotýka kvôli vyšším zárobkom, ako je stanovená spodná hranica. Aj podľa štúdie Inštitútu finančnej politiky minimálna mzda ovplyvňuje na Slovensku len relatívne malý počet zamestnancov. Približne 7 % zamestnancov so štandardným pracovným kontraktom zarába na Slovensku hrubú mzdu v intervale ± 5 % okolo oficiálnej minimálnej mzdy. Inštitút finančnej politiky: Malý vplyv zvyšovania minimálnej mzdy na nezamestnanosť. Ekonomická analýza 34. Január 2016.

parlamentného systému.¹⁸ Napriek tomu, že politický systém na Slovensku možno považovať za stabilizovaný, výsledok prieskumu – rovnako ako aj výsledky volieb do Národnej rady Slovenskej republiky – naznačujú, že sa na Slovensku prejavuje všeobecná kríza liberálnej demokracie. Voľby, ktoré sa uskutočnili 5. marca 2016, totiž na politickej scéne znamenali posilnenie pravicových populistických subjektov, najmä ĽSNS a Sme rodina – Boris Kollár. Môžeme povedať, že Slovenská republika sa podobne ako iné krajiny v našom regióne nachádza v období „demokratickej dekonsolidácie“ (Foa – Mounk 2016).

Tento trend na Slovensku kopíruje politické nálady a tendencie v ďalších viac či menej etablovaných liberálnych demokraciách západného typu (USA alebo členské krajiny EÚ). Posilňovanie populistických, euroskeptických a extrémistických síl je dnes zaznamenávaným trendom vo viacerých krajinách Európskej únie, ktorých najvýraznejším prejavom je zatiaľ rozhodnutie Veľkej Británie opustiť EÚ (Mesežnikov – Gyárfášová 2016). Obdobné tendencie v USA vyústili do zvolenia Donalda Trumpa za prezidenta Spojených štátov amerických.

Ako sme naznačili na konci predchádzajúcej kapitoly, aj v politickom systéme Slovenskej republiky dominantná vládna strana Smer-SD prechádza posunom ku xenofóbnej a etnickej pravici a vykazuje autoritárske črty. Symptómami tejto zmeny nálad sú na Slovensku vzostup reakčného (ultra)nacionalizmu, populizmu, euroskepticizmu, etnickej alebo náboženskej neznášanlivosti, ako aj šovinizmu, autoritárstva a xenofóbie (v súvislosti s utečeneckými vlnami z Blízkeho východu a severnej Afriky). Politické elity do istej miery kopírujú nálady a preferencie elektorátu. Podľa aktuálneho prieskumu Eurobarometra považujú obyvatelia Európskej únie migračnú krízu a terorizmus za najväčšie výzvy, ktorým v súčasnosti čelí Únia ako celok. Prieskum ďalej uvádza, že na národnej úrovni majú obyvatelia EÚ najväčšie obavy z nezamestnanosti (32 %), imigrácie (26 %), a na treťom mieste je strach z vývoja ekonomickej situácie.¹⁹

Až 35 % občanov SR pripúšťa vystúpenie Slovenska z Európskej únie, čo vyplýva z prieskumu agentúry Focus.²⁰ To je mimo iné dôsledkom toho, že Európska únia sa nachádza v kríze, ktorá je dôsledkom toho, že Únia nemá strategickú predstavu o budúcnosti Európy, ako tvrdí De Grauwe (2016). Podľa prieskumu Focus ďalej až 40 % ľudí považuje kvalitu demokracie na Slovensku za skôr zlú až mizernú - spokojných bolo len 26 % opýtaných.²¹ Občanom Slovenska podľa prieskumu najviac prekáža, že

¹⁸<http://spravy.pravda.sk/domace/clanok/414036-stvrtina-slovakov-vidi-podla-prieskumu-alternativu-v-diktature-ci-v-socializme/>

¹⁹ <http://aktualne.atlas.sk/zahranicie/europa/pristahovalci-nezamestnanost-su-strasiakom-europa-tiez-celi-hrozbe-terorizmu.html>

²⁰ <http://spravy.pravda.sk/domace/clanok/414036-stvrtina-slovakov-vidi-podla-prieskumu-alternativu-v-diktature-ci-v-socializme/>

²¹ <http://spravy.pravda.sk/domace/clanok/414036-stvrtina-slovakov-vidi-podla-prieskumu-alternativu-v-diktature-ci-v-socializme/>

politické elity nepracujú vo verejnom záujme, ale v záujme vlastnom alebo spriaznených oligarchov. Kauzy súvisiace s nehospodárnym nakladaním so štátnym majetkom a s verejnými financiami sa nevyšetrujú, subjekty zodpovedné za kauzy nie sú potrestané.

Problematicky sa vníma aj skutočnosť, že ľudia si nie sú rovní pred zákonom (čo je podľa Tamás (2016) jeden zo základných rysov postfašizmu), a tiež slabá vymožitelnosť práva. Podľa už zmieneného prieskumu agentúry Focus, ktorý sa konal v decembri 2016, by aktuálne až 28 % ľudí bolo ochotných vrátiť sa k zriadeniu tzv. „reálne existujúceho socializmu“ spred roka 1989.²² Podľa prieskumu tej istej agentúry realizovaného v roku 2013, až 67 % opýtaných Slovákov a Sloveniek uviedlo, že sa im po finančnej stránke žilo lepšie pred rokom 1989. Táto skutočnosť je paradoxná vzhľadom na tri základné skutočnosti.

Po prvé, všetky mienkotvorné, resp. hlavné médiá (printová tlač, televízie, rádiá, internetové portály) v Slovenskej republike možno charakterizovať ako pravicovo orientované (a to napriek tomu, že toto neprirodzené vychýlenie mediálneho diskurzu doprava sa zdá byť čím ďalej, tým viacej naštrbované). V týchto médiách dominovali a ešte stále dominujú takmer výlučne neoliberalne a neokonzervatívne názory na ekonomiku, domácu a zahraničnú politiku, kultúru atď. Veľkú rolu v ideologickom rámovaní týchto médií zohráva antikomunizmus. Predovšetkým od pádu Berlínskeho múru sa v našom „ideologickom priestore“ až s perfídnu radostou útočí proti „komunistickej“ minulosti a dochádza k repetitívnym ideologickým útokom na (post-)marxizmus a myšlienky socializmu či komunizmu. Antikomunizmus tak na Slovensku výrazne prispel k nepopulárnosti akejkoľvek radikálnej zmeny prichádzajúcej zľava, pretože tá je považovaná za „vec minulosti“.

Progresívne koncepty importované zo Západu ako rovnosť žien, gayov a lesbičiek, etnických menšín a imigrantov, alebo sociálna pomoc nezamestnaným a bezdomovcom a podobne, sú na kultúrne konzervatívnom Slovensku vnímané ako deštruktívne módné výstrelky multikultúrneho liberalizmu,²³ alebo sú rámované v ideologických koordinátoch pravicového liberalizmu (čoho dokladom je napríklad politika strany SaS). Navyše, ako konštatuje Graeber (2014), politické štruktúry a mainstreamové médiá sa v západných spoločnostiach až donedávna *unisono* zhodovali na tom, že „voľný trh“, „voľný obchod“ a neobmedzovaný kapitalizmus predstavujú jediný možný smer civilizačného vývoja, jediné riešenie akéhokoľvek ľudského problému, a keď niekto v tomto ohľade vyslovil nejaké pochybnosti, bol považovaný za „šialenca“, ktorého odpor je možné vysvetliť prostredníctvom naivnej neznalosti „základných princípov ekonómie“. Dnes je však na Slovensku tento *modus operandi* politických

²² <http://spravy.pravda.sk/domace/clanok/414036-stvrtina-slovakov-vidi-podla-prieskumu-alternativu-v-diktature-ci-v-socializme/>

²³ Porovnaj: G. M. Tamás <http://a2larm.cz/2014/12/navrat-do-banalnosti/>

a ekonomických elít a mainstreamových médií naštrbený a podobné ideologické operácie je čím ďalej, tým náročnejšie uspokojuivo prevádzkovať.

Po druhé, tretí sektor, resp. drvivú väčšinu mimovládnych organizácií (občianske združenia, nadácie, neziskové organizácie), ktoré pôsobia na Slovensku v oblastiach politiky a ekonomiky, možno charakterizovať ako pravicovo a liberálne orientované. Ide najmä o tie, ktoré sú najaktívnejšie, najviditeľnejšie a majú vyšší vplyv na verejnú mienku a volebné preferencie (INESS, Nadácia F. A. Hayeka atď.). Politicky ľavicovo orientované mimovládne organizácie na Slovensku takmer neexistujú, a ich vplyv na verejný život je tým pádom marginálny. Čo sa týka novovzniknutého think-tanku Progresívne Slovensko, jeho politické rámovanie je zatiaľ pre autorov ťažko uchopiteľné.

Po tretie, špecifikum slovenskej politickej scény spočíva v tom, že v politickej aréne takmer absentuje podpora elektorátu pre progresívne, radikálne či krajne ľavicové politické subjekty. Napríklad v straníckom systéme Českej republiky má Komunistická strana Čech a Moravy (KSČM), napriek klesajúcemu počtu členov a nízkemu koalíčnému potenciálu, stabilné postavenie prakticky od jej vzniku v roku 1990. Je tu však nutné dodať, že KSČM predstavuje prevažne konzervatívnu a tradicionalistickú stranu so sympatiami k stalinizmu, ktorá sa spolieha prevažne na protestné hlasy, postupne vysávané hnutím ANO miliardára Andreja Babiša. Obdobná Komunistická strana Slovenska (KSS) v parlamentných voľbách v roku 2016 získala len 0,62 % platných hlasov (16 278 platných hlasov). Naposledy mala KSS zastúpenie v Národnej rade SR po voľbách v roku 2002, v ktorých získala 6,33 % voličských hlasov, avšak vzhľadom na nulový koalíčný potenciál sa ocitla v parlamentnej opozícii bez výraznejších politických aktivít.

Druhá radikálne ľavicová politická strana VZDOR - strana práce, ktorá kandidovala so socialistickým programom, oslovila vo voľbách do Národnej rady SR ešte menší počet voličov – konkrétne 3 182, čo predstavuje 0,12 % platných hlasov. Z hľadiska politickej ľavice si tak dominantné postavenie po voľbách v roku 2016 zachovala stredo-ľavá politická strana sociálno-demokratickej orientácie Smer-SD (pozri kapitolu 2). Keď sa pozrieme na jej jednotlivých politikov, tak napríklad jej známy poslanec a neomarxistický filozof Ľuboš Blaha, ktorý v strane zastáva radikálne ľavicové názory, získal vo voľbách len 2 746 preferenčných hlasov. Pre porovnanie predseda strany, pragmatický politik a viacnásobný premiér Robert Fico získal viac ako 500-tisíc hlasov. Vo všeobecnosti teda možno konštatovať, že radikálna ľavica utrpela v posledných parlamentných voľbách na Slovensku zdrvivú porážku. Situácia je v tomto kontexte podobná ako v Poľsku alebo v Maďarskej republike, kde politická ľavica dlhodobo čelí volebným neúspechom. Strana typu poľských Razem, ktorá by sa proklamovala ako pro-európska, sociálne progresívna, feministická a anti-systémová ľavica, na Slovensku neexistuje.

Z toho všetkého vyplýva, že napriek negatívnym zmenám, ktoré neoliberálny kapitalizmus, priniesol značnej časti slovenskej spoločnosti (najmä deklasovaným, pauperizovaným a marginalizovaným spoločenským triedam), rovnako ako napriek dlhodobo prevládajúcim sympatiám značnej časti populácie k obdobiu prednovembrového socializmu, na slovenskej politickej scéne fakticky neexistuje relevantná radikálne ľavicová politická sila, ktorá by apelovala na prechod od partnerstva liberálnej demokracie a neoliberalného kapitalizmu k sociálne spravodlivejšiemu, demokratickejšiemu či environmentálne udržateľnejšiemu spoločenskému systému.²⁴

4. Rozpad neoliberálnej hegemonie a postfašizmus na Slovensku

„Každý vzostup fašizmu svedčí o neúspešnej revolúcii,“ tvrdí Benjamin (1991). V tomto prípade je takouto „neúspešnou“ revolúciou aj tá z novembra 1989 na Slovensku. V 21. storočí totiž čelíme na európskej úrovni fašizácii spoločnosti, resp. tomu, čo Tamás (2016: 59, 62-64) nazýva postfašizmus – teda pokus o legitímáciu triednej, genderovej a etnickej nerovnosti v situácii neskorého kapitalizmu. Fašizmus sa dnes mnohým javí ako krátkodobo presvedčivá reakcia na absolútne deteritorializovanú utópiu neoliberalného kapitalizmu v epoche globálnej neistoty, a dochádza tak k vyššie spomínanej demokratickej dekonsolidácii. Podľa R. Geista (2016) sú dnes krajne pravicové strany v parlamentoch minimálne pätnástich krajín EÚ. V troch prípadoch dosiahli v posledných voľbách viac ako 20 % hlasov, v piatich ďalších získali nad 10 %.²⁵

V tomto kontexte Slovensko odráža vývoj v ostatných členských štátoch EÚ. Alarmujúcim zistením v štúdiu IVO (2016) je skutočnosť, že najväčšiu podporu medzi ľuďmi vo veku od osemnásť do tridsaťdeväť rokov má strana Kotleba - Ľudová strana Naše Slovensko (ĽSNS). Z prieskumu vyplýva, že až jedna štvrtina mladých Slovákov a Sloveniek by vo voľbách podporila práve ĽSNS (IVO 2016: 9). Z nich až 90 % nemá dokonca voči štýlu, programu a plánom neofašistickej strany Mariana Kotlebu žiadne výhrady (IVO 2016: 4). Navyše, až tretina všetkých mladých na Slovensku s aktivitami a hodnotami tejto strany vo všeobecnosti sympatizuje (IVO 2016: 3-4). V posledných parlamentných voľbách získala Kotlebova ĽSNS 8,04 % hlasov, čo v absolútnych číslach predstavuje 209 779 voličov, a svoj hlas jej odovzdalo až 22,7 % všetkých prvovoličov. Jej elektorát pritom tvorili zo 70 % práve ľudia mladší ako tridsaťdeväť rokov. Ako však upozorňujú Foa a Mounk (2016), podpora demokratických systémov

²⁴ Tomuto paradoxu sa hlbšie venuje Michal Frič (2016). Pozri:

http://www.noveslovo.sk/c/Prispevok_na_konferencii_o_radikalnej_lavici_strednej_a_vychodnej_Euro_py

²⁵ <https://euractiv.sk/clanky/buducnost-eu/infografika-volebne-uspechy-krajnej-pravice/>

u mladšej generácie dramaticky klesá aj v iných krajinách.²⁶ Nejde teda o problém, ktorému čelí výlučne slovenská spoločnosť. Dôležitým pozorovaním v tomto kontexte je, že najvyššiu podporu pre demokraciu zaznamenávajú škandinávske krajiny, v ktorých po dekády funguje extenzívny sociálny štát sociálno-demokratického typu, podľa klasifikácie Esping-Andersen (1990). Geist (2016) zase vidí úspech fašistickej ĽSNS v tom, že v spoločnosti narástla frustrácia z politických elít.

Mesežnikov a Gyárfášová (2016: 9) konštatujú, že ĽSNS má vo svojom arzenáli populistickú antiestablišmentovú rétoriku a používa populistické metódy pri oslovení svojich voličov, nie je to však typická populistická strana. ĽSNS, podľa ich názoru, nie je ani tak antiestablišmentová, ako predovšetkým antisystémová, extrémistická strana.

Na rozdiel ich štúdie, rovnako ako aj od analýzy IVO, by sme radi na tomto mieste poznamenali, že koncept populizmu pre nás nemá hodnotiacu povahu. Zhodujeme sa s radou autorov a autoriek ako Laclau a Mouffe (2014) alebo Stavrakakis (2013), ktorí považujú populizmus za legitímnu kategóriu politickej praxe na straníckej úrovni, rovnako ako na úrovni sociálnych hnutí. Hovoriť o nejakom hnutí alebo strane ako o populistickú tak má čisto deskriptívny, analytický charakter. Každopádne sa však zhodujeme s výskumom IVO (2016) i Mesežnikova a Gyárfášovej (2016: 9) na tom, že ĽSNS je špecifická populistická strana. Odmietame však nazývať ju extrémistickou, nakoľko tento koncept považujeme na poli politických vied aj bezpečnostných štúdií za prekonaný (Kupka a Walach 2015). Koncept extrémizmu, ktorý vytvára predstavu dvoch pólův pravo-ľavého delenia politického spektra je neadekvátny, lebo nereflektuje rozdielnú ideologickú valenciu ľavého a pravého kraja politického spektra, a dochádza tak k mylnému stotožneniu krajnej pravice a krajnej ľavice, ktoré začína ako čisto formálna ekvivalencia, ale veľmi ľahko môže sklznúť do stotožnenia programového jadra oboch politických pólův, čo považujeme za analyticky hrubo skresľujúce.

Keď sa vrátíme k samotným výsledkom štúdie IVO, zarazí nás okrem značných sympatií voči ĽSNS medzi mladými na Slovensku tiež miera podpory konkrétnych politických opatrení tejto politickej strany (IVO 2016: 4). Napríklad s obmedzením sociálnych dávok pre rómsku menšinu súhlasí až 66 % všetkých opýtaných. Explicitne rasistická sociálna politika tak zdá sa definitívne prenikla do mainstreamu. Prekvapivo široký konsenzus taktiež panuje ohľadom návrhu na zníženie počtu poslancův Národnej rady SR zo 150 na 100. Súhlasí s ním až 70 % mladých Slovákov a Sloveniek. Najzaujímavejší je však kritický postoj voči liberálno-demokratickému zriadeniu na Slovensku. Ten podporuje viac ako 50 % opýtaných.

Položme si v tomto ohľade nasledovnú otázku: bola tu najskôr ĽSNS so svojou krajne pravicovou kritikou liberálnej demokracie alebo sa stala táto strana kanálom už skôr existujúceho hnevu a frustrácie mladej generácie, ktorej príčiny musíme hľadať v hlbších socioekonomických nerovnostiach pretínajúcich slovenskú spoločnosť vo

²⁶ <https://www.nytimes.com/2016/11/29/world/americas/western-liberal-democracy.html>

viacerých rezoch skrz-naskrz? Ako ukazujú dáta v kapitole 1, z materiálneho pohľadu sa zdá byť jasné, že podpora pre ĽSNS je aktuálnym vyjadrením dlhodobej socioekonomickej deprivácie a sociálnej i psychologickéj frustrácie veľkej časti slovenskej spoločnosti. Kritický postoj k liberálnej demokracii je priamym dôsledkom ubíjajúcej každodennosti, ktorej na Slovensku čelia nie len ľudia uväznení v pasci chudoby, ale tiež široká trieda prekarizovaných zamestnancov v štátnej, verejnej, ale aj v súkromnej sfére. Mzda stredoškolskej učiteľky²⁷, zdravotnej sestry, montážnej robotníčky z Detvy alebo predavača z Nových Zámkov je porovnateľne nízka. Značná časť populácie v semiperiférnych a periférnych lokalitách sa prepadáva do sociálnej kategórie „pracujúca chudoba“.²⁸

Zoberme si však iný modelový príklad. Ak má mladý človek dávku šťastia, vyštudoval renomované bratislavské gymnázium, rodičia mu dokázali zaplatiť študentský život v Bratislave, kde sú koncentrované najkvalitnejšie vzdelávacie inštitúcie, alebo mu zabezpečili štúdium v zahraničí, môže sa ocitnúť v liberálnej bubline zahrňujúcej približne jednu štvrtinu mladých ľudí na Slovensku. V takom prípade môže človek prežiť svoj život v „paralelnom vesmíre“, v ktorom v kontraste s regionálnou realitou operujú úplne iné kartografie a temporality. Prieskum IVO (2016: 9) tento „liberálny“ segment stotožňuje predovšetkým s elektorátom pravicovo-liberálnej strany Sloboda a Solidarita (SaS). Typický predstaviteľ alebo predstaviteľka tejto skupiny mladých ľudí bude s najväčšou pravdepodobnosťou obhajovať *status quo* (ktorý v tejto štúdii charakterizujeme ako kombináciu liberálnej demokracie a neoliberalného kapitalizmu) a preferovať čiastočné zmeny v spoločnosti pred všeobecnou systémovou zmenou kurzu. Zmenu si však očividne želajú tie spoločenské triedy, ktoré spomínané partnerstvo neoliberalného kapitalizmu a liberálnej demokracie zradilo a vytesnilo na okraj spoločnosti. Ide tu o ostrakizované, marginalizované a pauperizované masy, ktorých triedne postavenie sa od roku 1989 nezmenilo – naopak, ocitli sa v dlhodobej stagnácii vplyvom minimálnej sociálnej a medzigeneračnej mobility, ako sme sa snažili ukázať v kapitole 1.

5. Záver

Implózia východného (sovietskeho) variantu industriálnej modernity (a ekonomickej racionality) založeného na centrálne a byrokraticky riadenom plánovaní znamenala pre významnú časť slovenskej spoločnosti traumatizujúci moment. S touto – pre mnohých stále novou – situáciou sa časť ľudí nedokázala dodnes vyrovnáť a prispôbiť

²⁷ Podľa porovnávacej štúdie OECD z roku 2015, ktorá skúmala platy vysokoškolsky vzdelaných učiteľov v porovnaní s priemernými platmi učiteľov v 22 štátoch, učitelia na Slovensku zarábajú najmenej. Pozri: <http://skolskyservis.teraz.sk/skolstvo/studia-oecd-platy-ucitelov/17568-clanok.html>

²⁸ Pozri napríklad Schraad-Tischler, D. – Schiller, Ch. (2016).

sa tak „trhovému prostrediu“. Nová generácia, ktorá už vyrastala v ekonomickom prostredí kapitalizmu a v politickom systéme liberálnej demokracie, však tiež naráža na problémy ako prekarizácia práce či dlhodobá nezamestnanosť. Globálna ekonomická kríza, ktorá vypukla na jeseň 2008, znamenala pre tieto skupiny ľudí koniec vyhládok na zlepšenie svojho postavenia. To ukazujú aj naše tri sondy do súčasnej politickej situácie: Slovensko sa ešte stále nespamätalo z tejto krízy. Ba čo je ešte horšie, ukazuje sa, že reálne spoločenské a politické dopady tejto krízy sa prejavujú až teraz – teda takmer desať rokov od jej začiatku. Zhrňme si preto tri základné zistenia tejto štúdie.

5.1. Kritický stav slovenskej socio-ekonomickej reality

V oblasti socio-ekonomických ukazovateľov možno vidieť, že neoliberalizovaný slovenský štát prežíva prehlbovanie vnútorných rozporov a otváranie viacero zlomových bodov medzi chudobnými a bohatými triedami. Tieto rozpory sa prejavujú aj v geografickej rovine, kedy sa hlavné mesto Bratislava a jeho bezprostredné okolie odpútalo od regionálneho kontextu a naďalej sa mu vzdáva. Kritická situácia však nedopadá len na najchudobnejších – prepad zažíva tiež stredná trieda a horizonty príležitostí pre mladú generáciu sa postupne uzatvárajú. K tomu musíme pripočítať skutočnosť, že veľké časti slovenskej spoločnosti sa zdajú byť politicky nedostatočne reprezentované. Verejná mienka tak na Slovensku odráža materiálnu realitu sociálnych a ekonomických vzťahov. Popri parlamentnej politickej situácii tak ide o druhú významnú artikuláciu trendov, ktoré naštartovalo prepuknutie krízy v roku 2008. Súčasný pravicový extrémizmus, vo forme rastúcej politickej sily na Slovensku, býva efemérny a latentný v obdobiach politickej stability a sociálneho zmieru, ale ožíva a eskaluje v nestabilných časoch a v období nárastu spoločenského hnevu a sociálnej frustrácie. V špecifických podmienkach Slovenskej republiky ho vyvoláva predovšetkým rastúca chudoba v zaostalých, resp. periférnych regiónoch, pocit nedostatku, sociálnej nerovnosti a sociálnej nespravodlivosti²⁹. Rovnakú významnú rolu ale hrá tiež prepad strednej triedy, ktorý má tiež svoju svojráznu individuálne-psychochologickú dimenziu (Han 2016, Schram 2015).

5.2. Zemetrasenie v straníckej politike

V takomto ovzduší sa logicky darí novým politickým stranám. Naša podrobná analýza vývoja straníckej politiky poukazuje na pomerne výrazné preskupovanie parlamentných aj mimoparlamentných síl v posledných šiestich rokoch. Medzi faktory, ktoré na Slovensku ovplyvňujú vznik nových strán, patrí sklamanie z neschopnosti a

²⁹ Podľa „indexu sociálnej spravodlivosti v EÚ“ je Slovenská republika na 17. mieste. Prvé miesto obsadilo Švédsko, posledné Grécko. Pozri Schraad-Tischler, D. – Schiller, Ch. (2016).

chýb doteraz vládnuccich strán, nespokojnosť s reformami alebo ich absenciou, neuspokojivý ekonomický rozvoj, štiepenia a odchody politikov z upadajúcich strán ale i nacionalizmus či euroskepticizmus. Antikomunistické postoje sa generujú a reprodukujú i v súčasných politických stranách, reminiscencia na bývalý režim je u občanov stále príliš silná. Nové politické subjekty pritom zaznamenávajú rýchly vzostup (niektoré vznikajú bezprostredne pár mesiacov pred voľbami, ak sa nestíha strana zaregistrovať regulárnou cestou zbierania podpisov, niektorí uprednostňujú kúpenie nefunkčnej marginálnej politickej strany, čo je napríklad prípad strany SME RODINA – Boris Kollár).

Tieto strany, mohli by sme ich nazvať strany medzery (*niche parties*), využívajú rôzne inovatívne politické stratégie, ponúkajú vágny či dokonca takmer žiadny politický program³⁰, vyzdvihujú popularitu a mediálny obraz svojich lídrov, či nedisponujú takmer žiadnou členskou základňou, a to za cieľom získania pozície relevantnej politickej strany v straníckom systéme (Bílek – Cabada – Hulec 2014: 28). Stávajú sa tak iba utilitaristickým nástrojom k príprave volebných kandidátok a k obsadzovaniu verejných funkcií – plnia výlučne volebnú funkciu (Klíma 2015: 30). Mnohokrát zaplňajú politicky neobsadený priestor a adoptujú si témy, ktoré iné strany dlhodobo zanedbávajú. To je postup, aký si osvojila strana Kotleba – ĽSNS, pokiaľ ide o nedostatok pracovných príležitostí, vysokú nezamestnanosť či politiku proti etnickým menšinám v Banskobystrickom kraji. Čím viac sa politické strany vzdávajú od svojej členskej základne a svojich podporovateľov, tým viac si túto stratu kompenzujú primknutím sa k podpore štátu, pokiaľ ide o finančné prostriedky pre ich rozvoj a fungovanie, prípadne strana deformuje do podoby klientelistickej organizácie (Klíma 2015: 30-31).

5.3. Víťazstvo „kapitalistického realizmu“

V politickej orientácii mladých Slovákov a Sloveniek môžeme pozorovať toľkokrát opakovú variáciu na tému, ktorá je známa nie len v slovenskom, ale aj v širšom postkomunistickom kontexte – vylúčenie politickej a ekonomickej ľavice zo širšej verejnej diskusie. V mediálnom priestore a v politickej atmosfére, ktoré boli počas prvých dvoch dekád existencie samostatnej Slovenskej republiky neprirodzene vychýlené doprava, sú prirodzené dopady na názory mladých ľudí, ktoré popisuje v štúdiu podrobne diskutovaný prieskum IVO (2016).

Slovenská mládež vychovávaná v duchu antikomunizmu a individualizmu logicky inklinuje vo svojej vzbure proti zavedeným poriadkom a spoločenským normám ku krajnej pravici. Paradoxne je to tak práve neofaštická ĽSNS, ktorá ako jediná

³⁰ Určitou anomáliou bolo i to, že strana SMER-SD pred parlamentnými voľbami v roku 2016 neprezentovala ucelený volebný program, ale iba súbor niekoľkých téz a hesiel (Krbatová 2016), akoby sa spoliehala na to, že súčasný volič politické programy nečíta.

parlamentná politická sila používa na Slovensku antisystémovú, resp. antikapitalistickú rétoriku, čím získava volebné hlasy u ľudí, ktorí si uvedomujú, že z etablovaného neoliberálneho kapitalizmu neprofitujú, práve naopak. Progresívne ľavicové alternatívy sú totiž mimo rámec horizontov politickej predstavivosti dnešných mladých ľudí. Žižek (2007: 235) k tomu poznamenáva: „V skutočnosti to je ako by nám obzor spoločenskej predstavivosti už nedovoľoval zaoberať sa myšlienkou prípadného zániku kapitalizmu preto, že akosi každý mlčky prijíma, že kapitalizmus tu zostane naveky – kritická energia vynašla náhradný ventil v zápase za kultúrne rozdiely, ktorý necháva nedotknutú základnú homogenitu kapitalistického svetového systému.“ Nedávno zosnulý teoretik Mark Fisher v tejto súvislosti výstižne konštatuje, že naše životy sa dnes odohrávajú v rámci tzv. kapitalistického realizmu: „Kapitalizmus s prehľadom okupuje celý horizont mysliteľného“ (Fisher 2010: 19).

Bibliografické zdroje:

Vedecké monografie

- Beck, U. (2011). *Riziková spoločnosť*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Fiala, P. – Strmiska, M. (2009). *Teorie politických stran*. Brno: Barrister & Principal.
- Fisher, M. (2010). *Kapitalistický realizmus*. Praha: Rybka Publishers.
- Graeber, D. (2014). *Revoluce naopak*. Olomouc: Broken Books.
- Han, B-Ch. (2016). *Vyhořelá společnost*. Praha: Rybka Publishers.
- Klein, N. (2010). *Šoková doktrína*. Praha: Dokořán.
- Klíma, M. (2015). *Od totality k defektní demokracii*. Praha: Slon.
- Laclau, E. – Mouffe, Ch. (2014). *Hegemonie a socialistická strategie*. Praha. Karolinum.
- O'Connor, J. (1979). *The fiscal crisis of the state*. Transaction Publishers.
- Ollman, B. (1976). *Alienation: Marx's Conception of Man in Capitalist Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge (MA): The Belknap Press of Harvard University Press.
- Schram, S. F. (2015). *The Return of Ordinary Capitalism: Neoliberalism, Precarity, Occupy*. New York: Oxford University Press.

Seymour, R. (2014). *Against Austerity. How We Can Fix the Crisis They Made*. London: Pluto Press.

Tamás, G. M. (2016). *K filozofii socialismu*. Praha: Filosofia.

Urbinati, N. (2014). *Democracy Disfigured: Opinion, Truth, and the People*. Cambridge: Harvard University Press.

Wallerstein, I. (1974). *The Modern World System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.

Žižek, S. (2007). *Nepolapiteľný subjekt. Chybějící střed politické ontologie*. Chomutov: L. Marek.

Vedecké štúdie a články

Augustín, M. (2016). Plebiscitná demokracia. *Pravda*, 26 (157), s. 31.

Benjamin, W. (1991). Théories du fascisme allemand (à propos du collectif Guerre et Guerriers édité par Ernst Jünger). *Lignes*, 13. s. 57-81.

Bílek, J. – Cabada, L. – Hulec, P. (2014). Strany mezery v litevskom stranickom systéme. *Politické vedy*, 17 (1), 27-53.

Boček, J. et al. (2017). Rozdělená společnost? Čechy proti sobě staví věk a vzdělání [online]. *Český rozhlas*, 4. januára 2017. Dostupné z: <https://interaktivni.rozhlas.cz/rozdelena-spolecnost/>.

De Grauwe, P. (2016) *What Future for the EU After Brexit?*, CEPS, október 2016. Dostupné tu: https://www.ceps.eu/system/files/IEForum52016_1.pdf.

Drahokoupil, J. (2007). Political support of the competition state in the Visegrád Four: The comprador service sector and its allies. *GARNET Working Paper No. 22/07*.

Dreger, Ch. et al. (2015). *Wage and Income Inequality in the European Union*. Brussels: Policy Department A (Economic and Scientific Policy), European Parliament.

Ebbinghaus, B. – Eichhorst, W. (2006). *Employment Regulation and Labor Market Policy in Germany, 1991-2005*. IZA Discussion Paper No. 2505.

Filadelfiová, J. (2013). *Situačná analýza vybraných aspektov životnej úrovne domácností vylúčených rómskych osídlení*. Bratislava: Regionálne centrum Rozvojového programu OSN v Bratislave. Dostupné tu: http://www.ivo.sk/buxus/docs//publikacie/subory/Situacna_analyza_vybranych_aspektov.pdf.

Foa, R. S. – Mounk, Y. (2016). The Danger of Deconsolidation. In: *Journal of Democracy*, Volume 27, Number 3 July 2016.

Foucault, M. (1978). On Governmentality. *Ideology and Consciousness*, 6. s. 8-10.

Frič, M. (2016). Príspevok na konferencii o radikálnej ľavici strednej a východnej Európy. Dostupné tu: http://www.noveslovo.sk/c/Prispevok_na_konferencii_o_radikalnej_lavici_strednej_a_vychodnej_Europy.

Geist, R. (2016). Big Trouble For Europe In Slovakia. In: *Social Europe*. 9 March 2016.

Glaser-Opitzová, H. et al. (2016). *Slovenská republika a ciele udržateľného rozvoja Agendy 2030*. Bratislava: Štatistický úrad Slovenskej republiky.

Graeber, D. (2013.) On the Phenomenon of Bullshit Jobs. In: *Strike! Magazine*, leto 2013.

Hauser, M. (2014). Zablokovaná Evropa a čas idejí. In: Blaha, L. (ed.): *Európsky sociálny model – čo ďalej?* Bratislava : Vydavateľstvo SAV, VEDA, 2014, s. 252 – 265.

Inštitút finančnej politiky Ministerstva financií SR (2016). *Malý vplyv zvyšovania minimálnej mzdy na nezamestnanosť*. Ekonomická analýza 34. Január 2016.

Inštitút finančnej politiky Ministerstva financií SR (2017). *Odliv mozgov po slovensky. Analýza odchodu Slovákov do zahraničia po roku 2000*. Komentár 2017/1. Dostupné tu: <http://www.finance.gov.sk/Default.aspx?CatID=11308>.

IVO (2016). *Mladí ľudia v kyberpriestore*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.

Kahanec, M. et al. (2012). *Growing inequalities and their impacts in the Czech Republic and Slovakia*. GINI country report.

Kováčová, Y. – Vlačuha, R. (2016). *Indikátory chudoby a sociálneho vylúčenia*. Bratislava: Štatistický úrad Slovenskej republiky.

KPMG (2015). *Analýza nezamestnanosti mladých ľudí v SR*. Záverečná správa. Bratislava: KPMG Slovensko.

Kupka, P. – Walach, V. (2015). Politický extremismus: čas vrátiť dar [online]. *A2larm*, 27. júla 2015. Dostupné z: <http://a2larm.cz/2015/07/politicky-extremismus-cas-vratit-dar/>.

Leška, D. (2013). Hlavné etapy formovania systému politických strán na Slovensku po roku 1989. *Sociológia*, 45 (1), 71-88.

Likavčan, L. (2016a). Pioneers of the diamond road towards fascism [online]. *Ricochet*, 3. mája 2016.

Likavčan, L. (2016b). Krajina zmatených mileniálů [online]. *A2larm*, 12. decembra 2016.

Likavčan, L. (2017). A country of confused millenials [online]. *Political Critique*, 3. januára 2017.

Mesežnikov, G. – Gyárfášová, O. (2016). *Súčasný pravicový extrémizmus a ultranacionalizmus na Slovensku: Stav, trendy, podpora*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Nadácia Hannsa Seidela.

Michálek, A. – Veselovská, Z. (2016) Identifikácia okresov chudoby na Slovensku, ich vývoj a zmeny v rokoch 2001-2011. In Michálek, A. – Podolák, P. (eds.) *Regióny chudoby na Slovensku*. Bratislava: Geografický ústav SAV. s. 31-48.

Milanovic, B. (2012). *Global Income Inequality by the Numbers: in History and Now*. The World Bank.

NCZI (2016). *Zdravotnícka ročenka Slovenskej republiky 2014*. Bratislava: Národné centrum zdravotníckych informácií.

OECD (2016). *Society at a Glance 2016: OECD Social Indicators*.

OICA (2016). *2016 Q2 Production Statistics* [online]. International Organization of Motor Vehicle Manufacturers. Dostupné z: <http://www.oica.net/category/production-statistics/>.

Schmögnerová, B. (2017). Veľká výzva pre rok 2017 [online]. *Pravda*, 2. januára 2017. Dostupné z: <http://nazory.pravda.sk/analyzy-a-postrehy/clanok/415510-velka-vyzva-pre-rok-2017/>.

Schraad-Tischler, D. – Schiller, Ch. (2016). *Social Justice in the EU – Index Report 2016: Social Inclusion Monitor Europe*. Bertelsmann Stiftung, November 2016.

Štatistický úrad SR (2006). Získaný z <http://spravy.pravda.sk/ekonomika/clanok/392864-rizikom-chudoby-bolo-na-slovensku-ohrozenych-640-tisic-ludi/>.

Stavrakakis, Y. (2013). The european populist challenge. *Annals of the Croatian Political Science Association*, 10(1). s. 25-38.

Streck, W. (2010). The fiscal crisis continues: From liberalization to consolidation. *Comparative European Politics*, 8(4). s. 505-514.

Tamás, G. M. (2014). Návrat do banálnosti. *A2larm*. Dostupné tu: <http://a2larm.cz/2014/12/navrat-do-banalnosti/>.

Internetové a ostatné zdroje

Ako vyzerajú členské základne politických strán v SR? (2015, 23. august). *Aktuality.sk*. Získaný z <https://www.aktuality.sk/clanok/302504/ako-vyzeraju-clenske-zakladne-politickych-stran-v-sr/>.

<http://aktualne.atlas.sk/zahranicie/europa/pristahovalci-nezamestnanost-su-strasiakom-europa-tiez-celi-hrozbe-terorizmu.html>.

<http://ekonomika.sme.sk/c/20435477/analytici-ocakavaju-v-tomto-roku-rast-hdp-o-32.html>.

<http://nazory.pravda.sk/analyzy-a-postrehy/clanok/410083-opodstatneny-rast-minimalnej-mzdy/>.

<http://skolskyservis.teraz.sk/skolstvo/studia-oecd-platy-ucitelov/17568-clanok.html>.

<http://spravy.pravda.sk/domace/clanok/414036-stvrtina-slovakov-vidi-podla-prieskumu-alternativu-v-diktature-ci-v-socializme/>.

<http://spravy.pravda.sk/domace/clanok/416392-smer-sa-chce-viac-presadzovat-popri-sns-a-moste-hid/>.

<http://spravy.pravda.sk/ekonomika/clanok/411424-zivotna-uroven-sa-priblizi-k-zapadu-na-slovensku-i-u-susedov/>.

<http://spravy.pravda.sk/ekonomika/clanok/417006-vyroba-aut-na-slovensku-bola-rekordna-prekrocila-jeden-milion/>.

<http://zurnal.pravda.sk/fenomen/clanok/417198-novinka-roku-2017-o-slovo-sa-hlasi-generacia-z/>.

<https://euractiv.sk/clanky/buducnost-eu/infografika-volebne-uspechy-krajnej-pravice/>.

<https://www.nytimes.com/2016/11/29/world/americas/western-liberal-democracy.html>.

<https://zdravie.aktuality.sk/clanok/46/psychiatrickych-pacientov-na-slovensku-rychlo-pribuda-moze-za-to-aj-nezamestnanost/>.

Kern, M. (2015, 27. máj). Príbeh úpadku: Frešo je tri roky predsedom SDKÚ, zo strany sú trosky. *Denník N*. Získané z <https://dennikn.sk/144777/freso-je-tri-roky-predsedom-sdku-zo-strany-su-trosky/>.

Kollár, B. [SME RODINA - Boris Kollár]. (2015, 20. december). *Boris Kollár: Nie som politik, robím veci inak* 14 [Video]. Získané z <https://www.youtube.com/watch?v=wdbNWgNEUSI>.

Krbatová, L. (2016, 11. február). Smer podcenil volebný program, naprávať to chce na zjazde. *SME*. Získaný z <http://domov.sme.sk/c/20092443/smer-podcenil-volebny-program-zvolal-zjazd.html#ixzz4Vxqn6MCq>.

Miting Smeru naplnil halu na prasknutie. Do varu ju priviedol Michal David. (2012, 8.marec). *Aktualne.sk*. Získaný z <http://aktualne.atlas.sk/posledny-miting-smeru-sd-je-plny-na-prasknutie-vystupi-aj-michal-david/slovensko/politika/>.

Na Slovensku je viac ako 100-tisíc registrovaných členov politických strán. (2007, 19. júl). *SME*. Získaný z <http://domov.sme.sk/c/3402338/na-slovensku-je-viac-ako-100-tisic-registrovanych-clenov-politickych-stran.html#ixzz4VxkXvqpy>.

Najviac fanúšikov na sociálnej sieti majú sulíkovci a kotlebovci. (2017, 14. január). *Aktuality.sk*. Získané z <https://www.aktuality.sk/clanok/406644/najviac-fanusikov-na-socialnej-sieti-maju-sulikovci-a-kotlebovci/>.

NR SR (2007). Zákon o investičnej pomoci č. 561/2007 Z. z.

OLaNO-NOVA svoje členstvo pre ľudí neotvorí. (2017, 4. január). *Aktuality.sk*. Získané z <https://www.aktuality.sk/clanok/404091/olano-nova-svoje-clenstvo-pre-ludi-neotvori/>.

Piško, M. (2010, 19. jún). Fico chce predsedu parlamentu. Márne. *SME*. Získaný z <http://domov.sme.sk/c/5430691/fico-chce-predsedu-parlamentu-marne.html>.

SMER-SD: Rimavskosobotský Dom kultúry praskal vo švíkoch, na Fica čakali stovky ľudí. (2012, 18. január). *Rimava.sk*. Získaný z <http://www.rimava.sk/spravy-z-regionu/politika/smer-sd-rimavskosobotsky-dom-kultury-praskal-vo-svikoch-na-fica-cakali-stovky-ludi/>.

Štúdia vznikla s finančnou podporou Nadácie Rózy Luxemburgovej (Rosa-Luxemburg-Stiftung).